

dır. Bunlardan ilk üçü yazdıklarının bir kısmını doktor **Vartabet Jan Vanagon/Vanaghan**'dan almışlardır. "Horanaşad" manastırının rahibi olan bu zat, Tatarların, Ermenistan, Gürcistan ve Agoanya'da/ Aghouanie (1236-1265) yani yirmi dokuz sene devam eden Mest tarafındaki istilalarının tarihini yazmıştır.

Vaktiyle Vanagan'ın rahle-i tedrisinde tahsil etmiş olan "Kiragos, Malahi ve Vartan"'ın eserleri bize malumlarının bugün kayıp olmuş bulunan asıl nüshasının kısaltılmış bir şeklini gösteriyor. Bu muhtelif müelliflerin /141/ eserlerinden bahsimize ilgili olabilecek yeni ve belirtmeye değer önemli kısmını kopya etmeyi ve nakletmeyi tasarladım. Şu eserimi büyütmek ve mecmuanın hududunu aşmamak için tercümeme ancak pek kısa, o da Ermeni tarih ve coğrafyasına ait olacak, notlar ilavesiyle yetineceğim. İslâm müverrihlerince malum olan şahıslar ve olaylara gelince, iş bu müverrihlerin tenvir ettikleri müsteşriklerin Moğollara dair yazdıkları ehemmiyetleri gayrı-kâbil münakaşa olan, en yeni eserlerine müracaattan daha iyi bir çare bulamadım. Hikâyesi'ni nakil ettiğim Ermeni müverrihlerinin birincisi "Kantar Egesti" yani "Kantarğlı" yahut "Kaçalı"(Genceli) takip olunan "Kiragos" dur; çünkü aslen bu şehirden yahut "Yedekesti" yani "Yedih"lidir. Kendisi bu manastırda rahiplik etmiştir. Bu rivayet, memleketin birinci katolikosu (Cihan Patriği) "Sen Greguar Lillumatur"un (St Gregoire L'lıl uminateur) havariliğinden ve orasının ilk Hıristiyan hükümdarı bulunan İkinci Tiridat'ın Dor Sultanından, ki miladın dördüncü asrına doğrudur, sonrası ile Ermeni takvimine göre 718'inci seneye (miladi 13 Kânûn-ı sâni 1268 – 12 Kânûn-ı sâni 1270) tarihine kadar geçen müddeti ihtiva eden Ermeni tarihinden iktibas edilmiştir. Kiragos'un kitabı iki kısımdır: Birincisi; Kendisinden öncekilerin eserinden derlenmiştir. İkincisi pek daha tafsilatlı olup Kilikya baronları arasında ilk defa "Kral" taç ve unvanını taşıyan İkinci Lui'nin saltanatından başlar ve müellifin yaşadığı zamanda meydana gelen olayları ihtiva eder. Üslubu genellikle sade, bazen üslupsuz ve sıradandır.

Her ne kadar Mösyö Brosset "Gürcistan Tarihine İlaveler Ve Tevhizat" isimli eserinde (sahife 438) Malahin'in /"Malachie" üslubu muhakkak Kiragos'un üslubundan daha iyi olduğunu teyit ediyorsa da bu hüküm "Monsenyör Sokyas Somal"'ın "Quadro o della storia letteraria di Armenia" nam eserinde bu iki müellif hakkındaki düşüncesini tekrardan başka bir şey değildir. Gerçekte, "Monyensör Sokyas Somal" bu eseriyle mezkur müelliflere dair pek yüzeysel malumatı olduğunu ispat etmiş oluyor. Çünkü Kiragos eserinde (fasıl 17), Ermeni takvimine göre. 69 da (miladi seneye nazaran 20 Kânûn-ı sâni 1241-19 Kânûn-ı sâni 1242) tarihinde takriben kırk yaşında olduğunu bizzat bildiriyor ki, on üçüncü asrın iptidasında doğduğu anlaşılıyor.

Tercüme üç adet el yazması kitaptan vücuda gelmiştir.

A harfiyle işaret edeceğim birincisi, Viyana'daki Meh Hitarist papazların kütüphanesindeki nüshanın bir suretidir; bunu incelememe izin verdikleri için teşekkür borçluyum.

B harfiyle işaret ettiğim ikincisini Moskova'da Lazaref-üs-Sene-i Şarkiye Enstitüsü müfettiş ve muallimi Mösyö İmyen'e ait bir nüshadan istinsah ettim.

C işaretli üçüncüsü ise, Üsküdar'da Sent Jeruzalem /"Sainte Jerusalem" namındaki Ermeni Koleji'nin sabık muallimi ve bugün İstanbul'da Zhal/ Zohal ünvanıyla ve Ermeni hurufatıyla Türkçe yayınlanan aylık mecmuanın müdürü bulunan Bursalı Mösyö Jan Çamurcuoğlu'nun eksik bir nüshadan benim için kopye ettiği yazıdır. Özel isimlerin ve Moğol isimlerinin imla tarzına gelince, şunu ilave edeyim ki bunlarda İslâm muharrirlerinden alınıp bugün çoğunluk tarafından kabul olunan Transcription tarzını tercih ettim; ve hizalarına filoloji bakımından daha başarılı olan Ermenice alfabesiyle bu isimleri ayrıca yazdım. Çünkü mahiyeti ve unsurlarının zenginliği itibariyle, tatarcanın muhtelif lehçelerinin telaffuzlarını göstermek hususunda Ermeni alfabesi Arap alfabesine her halde tercih edilmiştir./142/

TATAR İSTİLASI

Tatarların Gürcistan Kralını Firara Mecbur Etmeleri

1-Ermeni takvimine göre 669 senesinde (Miladi 29 Kânûn-ı sâni 1220-24 Kânûn-ı sâni 1221) tarihinde bir çok eyaletlerini zapt ettikleri Taciklere¹ karşı galebelerinden dolayı "Gürcüler" iftihar etmekte iken, tamamen silahlı büyük bir ordu Ermenistan ve Gürcistan'a girmek için "Derbent" boğazından ansızın "Ağvanlar" memleketine hücum etti. Bu ordu, geçtiği yerlerde tesadüf ettiği insanları, hatta köpeklere varıncaya kadar bütün hayvanları katl ve imha, ve atlar müstesna olmak üzere kıymetli elbise ve eşyayı bile tahrip ediyordu. Bu sürü süratle Defhis'e (Tiflis'e) dahil ve sonra "Şamhor"/Schomk'or şehri arazisi üzerinden Ağvanlar havalisine avdet etti. Aslı ve esası olmayan bir rivayete göre, bu kavim, Mecusi ve Hıristiyan dinine girmiş oldukları gibi mucizeler de gösteriyorlardı. Güya bu kavmin, Taciklerin Hıristiyanlara yaptıkları mezalimin intikamını almaya geldikleri ve çadır şeklinde bir kiliseleri, mucizeli bir salipleri olduğu ve bir gabic¹ miktarında aldıkları arpayı salibin önüne serptikleri, ve bütün ordu otlarını oraya getirip bu arpadan yedirdikleri halde arpanın miktarı asla azalmadığı ve hayvanlar tamamen doyduktan sonra bu ölçü içindeki arpa yine evvelki miktara geri döndüğü ve insanların yiyecekleri hususunda da aynı halin meydana gelmiş olduğu rivayet ediliyordu. Her tarafa yayılan bu derece hezeyan dolu saçma sapan sözlere inanan ahali, kendilerini artık vakayeyi lüzumsuz adettiler. Hatta bir papaz, ruhani idaresi altındakileri ellerinde salıp olduğu halde, arkasına takip /143/ Tatarları

¹ "Birinci Ehl-i Salib Hikâyesi, fasıl 1, haşiye 9" unda anlatmıştım ki, Ermeniler "Tacik" diye evvelce bütün göçebe akvamı kast edilirken, o zamandan beri bu namı Arap, Acem, Türk gibi bütün İslâm milletlerine de teşmil ettiler. Müellif burada Azerbaycan Atabeyi Özbek'in ihmalden istifade ederek Gürcülerin "Aran, Şirvan ve Erzurum" mıntikasında yaptıkları akın ve yağmaları ima etmek istiyor.

¹ "Gabic" hayvanat ve sıvılar için kullanılan bir nevi ölçüdür.

karşılamaya çıkmış ise de düşmanlar bunların hepsini imha etmişler, yolları üzerinde tesaddüf ettikleri ahaliyi de kılıçtan geçirmişlerdir. Bordav/“Bordav” ile Pelugan,/“Peluogan” ismindeki eski şehir arasında bulunan müstahkem² havalıye “Pemegaç”/“Pegamedeh” diye isim verilir. Burası da onların dayanıksız hücumlarına maruz kalmış ve muhtelif nahiyeleri tahribata uğramıştır. Gürcistan kralı “Laşa” ve baş kumandanı “İvane”³ bütün askerlerini toplayıp bir düşman ordusunun toplandığı Honan / Khounan ovasına ilerledi. İlk çarpışmada onları bozgunluğa uğrattı. Fakat Tatarlar pusu kurduklarından Gürcülere arkadan hücum ettiler ve onları doğradılar.

Öteye beriye dağılmış olan firariler mukavemet göstermek istedilerse de kuşatılarak büyük zayıyata uğradılar. Kral ve zabitanı kaçtılar. Tatarlar Gürcülerin bıraktıkları ganimeti toplayıp kendi karargahlarına taşıdılar. Bu esnada Gürcistan Kralı ilkinde nispeten daha külliyetli yeni kuvvetler topladı ve onlara meydan okumak istedi. Tatarlar karıları, çocukları ve bütün sözüne inananlarıyla birlikte olarak Derbent Kapısı’na doğru ilerlediler. Bu geçidi tutan taş tahta parçalarını, ve hatta şahsi eşyalarını, atlarını ve harp aletlerini uçurumlara yığmak suretiyle, Kafkas silsilesini aşarak memleketlerine döndüler. Reisleri“Subutay–Bahadır”/Sabada–Bahaduar isminde idi; bu adam Cengiz Han’ın en eski generallerinden olup Oryangit /“Ouriaguite” kabilesine mensup idi. /144/

Hikaye edilen olaydan sonra aradan bir zaman geçti. Hunların arasında zuhur eden ve Kotcak/Khoutchohah (Kıpçak) adını taşıyan diğer kabileler Gürcistan’a girdiler. ; ve kral “Laşa” ile General “İvane” nin yanına gidip sadıkâne hizmet edeceklerine dair söz vererek yerleşmeleri için arazi istediler. Fakat ne kral, ne de “İvane” bunların iskânlarına müsaade etmedi. Bu ret üzerine Gence’ye doğru yollandılar. Gürcülerin türlü türlü gasp ve yağmalarından usanmış olan bura halkı, mültecilere kollarını açtılar. Kendilerine iskân için civarda arazi ve zahire verdiler. Çünkü, Gürcülere karşı icabında bunların yardımlarından istifadeyi ümit ediyorlardı. Bu Hunlar buraya yerleşti; fakat General “İvane” askerinin başına geçerek bunların üzerlerine yürüdü. Hem Hunları, hem Gence halkını kâmilin imha edeceğini büyük bir iftihar ve gururla söylüyordu. Halbuki Cenab-ı Hak muzafferiyeti kime isterse ona bahşeder.

² A,C işaretli el yazmaları böyle tarif ediyorlar, B işaretli el yazması kitap ise Pelogon diyor; (Kezalik; Çamiç, Ermenistan Tarihi, cilt 3, sahife 201) Pelugum “Burdav”ın güneyinde Ermeni Ağvanistanında kain bir mahaldir.

³ Gürcistan Krallığının Atabeyi adını taşıyan İvane /Ivone Gürcü orduları kumandanlığında kardeşi Zakare’ye 1212 senesine doğru halef olmuştur. Müellifimiz Vartan’a göre kendisi aslen Kürd olan meşhur Meharkerdzel /“Mekharguerdzel” ailesine mensup idi. Bu aile Gürcistan kralının hizmetinde bulunmuş ve bilhassa “Orbelıyanlar”ın inkırazından sonra ise pek büyük bir rol oynamıştı. (Brosset, Gürcistan Tarihi, İlaveler, s 415-417). Gürcistan Krallığının Atabeyi adını taşıyan İvane /Ivone Gürcü orduları kumandanlığında kardeşi Zakare’ye 1212 senesine doğru halef olmuştur. Müellifimiz Vartan’a göre kendisi aslen Kürd olan meşhur Meharkerdzel /“Mekharguerdzel” ailesine mensup idi. Bu aile Gürcistan kralının hizmetinde bulunmuş ve bilhassa “Orbelıyanlar”ın inkırazından sonra ise pek büyük bir rol oynamıştı. (Brosset, Gürcistan Tarihi, İlaveler, s 415-417).

Harbe girişir girişmez barbarlar sığındıkları yerlerden çıktılar; yorgun ve ümitsiz Gürcüleri kamilen kılıçtan geçirdiler. Bir çok esir aldılar, geri kalanını da firara mecbur ettiler. O gün Hıristiyanlar büyük bir yenilgiye uğradı. Cenab-ı Hak tarafından o derece terk etmişlerdi ki ancak bir elemli haykırış çıkarabildiler. Barbarlar, kahramanlıkları, tecrübeleri savaşlarda artmış bir sürü savaşçıyı, bir çobanın sürüsünü güttüğü gibi, önlerine katmış kovalıyorlardı. Çünkü Allah onların kılıcından nusretini geri çekmiş ve bu hengamede tamamen terk etmişti. Bu asil cengaverler elbise veyahut yiyecek karşılığında ucuz bir bedel ile satıldılar. Acemlerin eline geçtikten sonra fena muamelelere hedef oldular. Kurtuluş fidyesi olarak kendilerinden o kadar altın ve gümüş istiyorlardı ki, bunu tedarik imkanı yok idi. İçlerinden bir çoğu zincir altında helak oldu. Esir edilenler arasında “Hagpag”ın oğlu ve cesur “Babak”, “Meğtem”, ve Bruş /Brosch lakabını taşıyan “Hasan” isminde üç evladı vardı. Her üçü de Tacik ordularını yıldırılmış cesur cengaverler idi. “Babak” silah bedest olarak helak oldu. Esir kalan “Greguar” /145/ Hıristiyanlıktan çıkması için türlü işkencelere hedef oldu; fakat sebatına halel gelmediği gibi, bilakis sahtekâr şeriat koyan Muhammedi* ve onun beğenilmeyen dinini lanetledi.

Gazaba gelen Tatarlar onu çırıl çıplak dikenli yollarda sürükleyerek o kadar hırpaladılar ki zavallı tahammül edemeyip can verdi; bu suretle şahadet mertebesine erişti. Bu muharipler “Kanşen” eyaletinden⁴, meşhur bir aileden ve Hıristiyan Ortodoks olup aslen Ermeni idiler.

Bu alçak Acemler daha bir çok esire açlık, susuzluk, çıplaklık işkencelerini tatbik ettiler. Fakat Gence Hıristiyanları bu bedbahtların haline acıdılar; bazıları için kurtuluş fidyesi verip azat ettirdiler; elbise ve yiyecek verdiler, ölümlerini gömdüler; bu güzel işleriyle dine bağlılıklarını parlak surette gösterdiler. Birkaç gün sonra baş kumandan General “İvane” katledilen askerlerinin intikamını almak için yeniden kuvvet topladı, barbarlara ani bir hücum yaptı, kamilen kılıçtan geçirdi, ve onlardan bir çok ganimet aldı; çocuklarını da esir ederek memleketine bu ganimeti beraberinde götürerek geri döndü. Allah’ımız Hıristos’a hamd u senalar olsun.

Sultan Celâleddin’in Ermeni Takvimine Nazaran 674 Tarihinde (Miladi 24 Kânûn-î Sâni 1225-23 Kânûn-î Sâni 1226) Gürcüleri Uğrattığı Hezimet

3-Evvelce kendinden bahsettiğimiz kuzeyden gelen ve “Tatar” diye adlanan bu millet, Horasan Sultanı “Celâleddin”i acınacak bir hale getirdi. Onu mağlup edip ülkesini tahrip etti. “Ağvan” havalisine firar mecburiyetinde kalınca, “Celâleddin” Gence şehrini zapt etti. Acemleri, Arapları, Türkleri imha ederek sellerle kan döktü.⁵

* Mutaassıp Ermeni papazının bu ifadesi, kendi zihniyetine göre, tabii görülmelidir (Mütercim).

⁴ Gürcistan hududu üzerinde Kuzeyi Ermenistan’da Artsah Eyaleti mülhakatından.

⁵ Mösyö Brosset “Gürcistan Tarihi, İlaveler, s. 423” bu fıkrayı şöyle tercüme etti: “İvane” Sultana karşı yürümek için Acem, Tacik ve Türklerden mürekkep bir ordu topladı”.

Oradan Ermenistan'a geçti. Bu felaketlere şahit olan "İvane" gördüklerini Gürcistan kralına bildirdi, sultana karşı koymak için büyük kuvvetler topladı. Kendisi ve kral /146/ pek kendilerine güvenerek, galip geldikleri takdirde idareleri altındaki bütün Ermenilere cebren Gürcülerin mezhebini kabul ettirmeyi ve kabul etmeyecek olanları idam eylemeyi kurmuşlardı. Bu kararları kendilerine Allah'tan ilham edilmemişti. Ruh-ül-Kudüs'ün yardımı olmadan bu projeyi tasarlamışlardı. Bu hususta muzafferiyetin yegâne ameli olan Cenab-ı Haktan istizân etmemişlerdi. Sultan, "Godayık"⁶ eyaletine girince, "İvane" Gürcüleriyle beraber düşmanın üst tarafında vaziyet aldı. Fakat karargahını buraya kurduğu için sultanın askerleri karşısında korku duydu.

Bu esnada Sultan ordusunu ilerleterek karşı cephede mevki aldı. Bunu görünce, Gürcü reislerinden Şalve ve kardeşi "İvane", her ikisi de yenmeye alışkın cengaverler askerlerine dediler ki; "Durunuz, dinleyiniz; şimdi biz düşman saflarına hücum edeceğiz; eğer bir kısmını geriye püskürtebilirsek zafer bizimdir; o halde sizde kurtulmuş olursunuz, o halde ileri!"

"Şalve" ve "İvane" Sultan askerlerinin üzerine atılıp bunları imhaya başladılar. Bu esnada olan biteni fark etmeyen Gürcüler öyle bir süratle kaçmaya koyulmuşlardı ki, bu telaş arasında birbirini tanımıyorlardı; kimse tarafından kovalanmadıkları halde buldukları karargahın üstünden aşağıdaki vadiye firar ettiler. Burası firarilerle dolmuştu. Bu manzara karşısında Sultanın askerleri onların üzerine atıldılar, bir çoğunu doğradılar, kalanlarını da vadinin öte tarafına yuvarladılar. Düşmanın bu müthiş felaketini gören Sultan, asker ve atları taş yığını gibi üst üste birikmiş bu Gürcü alaylarını temaşa ederek başını salladı ve dedi ki; "Bu insan marifeti değil fakat her şeye kadir olan Cenab-ı Hak'ın işidir." Ve hemen dönerek ölüleri soymaya başladı. Sonra bütün havaliyi tahrip ederek "Tiflis" önüne vasıl oldu. Bu şehirdeki Acemlerin yardımıyla burasını zapt etti. Sakinlerinden çoğunu bıçaktan geçirdikten sonra, kalanları da Hıristiyanlığı terk etmeye icbar etti. Taciklerin yalan ve uydurma dinini kabul edenler, ölüm korkusuyla, böylece hakikati yalana feda etmiş oldular. Diğerleri, vicdan azabına ölümü cesurane tercih ederek şahadet mertebesine eriştiler ve daha mesut ve şerefli /147/ bir hayata kavuşmak için bu dünyayı terk ettiler. Bunun üzerine sultan İslâmiyet'i kabul edip etmediklerini incelemeye gerek görmeden bunların sünnet edilmelerini emretti. Bir takım adamlar ellerinden yakalayarak bunları zorla umumi meydanlara götürdüler; orada kılıç ile sünnet ettiler. Kadınlara da alçakça tasalluttan geri durmadılar. Her nerede bir kilise veya salibe rast geldilerse, tahrip ettiler. Bu taşkınlıklarını yalnız "Tiflis" de değil fakat Gence ve "Nahcivan" da ve sair yerlerde tekrar ettiler. Bu küffarın reislerinden biri olup sultanın validesiyle evlenen "Orhan" Gence ahalisine Acem olsun, Hıristiyan olsun, ayırt etmeden hepsine zalimane işkence etti, bunlara ağır vergiler tarh etti. Nihayet aynı şehirde mülahide (İsmaililer) tarafından şu

Mülahaza olarak şunu ilave ediyor: "Böyle tereküp eden bir orduya aklım ermiyor".

Şüphe yok; Fakat bu, Ermeni müellifinin hatası değildir. O, bu hususta pek açıktır.

⁶ Ararat Vilayetine doğusundadır.(Ed.Dulaurier)

suretle katledildi: kendisi sokakta geçerken bazı adamlar güya bir şikayetleri varmış gibi yanına sokuldular, ellerindeki yazılı kağıdı ona vermeye çalışıyorlardı. Şikayetlerini dinlemek isteyen “Orhan” orada durunca her taraftan kuşattılar, ve üstlerinde gizli kamaları çıkarıp ona sapladılar: işte zalim böyle :kötülükleriyle beraber yok edildi.

Katiller kendilerini yakalamaya gelenlerin bir çoğunu yaralayıp şehrin öbür tarafına kaçtılsa da, nihayet oklarla ve bin müşkülütle öldürüldüler. Bu mezhebin inananları bu tarzda hareket etmek alışkanlığına sahiptiler. Tonitandşah/“Thounitandchah” adlanan müstahkem mevkillerine ve Liban ormanlarına çekilerek, Allah gibi prestij ettikleri reislerinden kendi kanlarının diyetini alıp geçimlerini temin etmek üzere oğullarına verirler. Bu reislerinin her emir ettiği yere koşarak giderler. Türlü türlü kıyafetler altına gizlenerek evvelce :kati olarak karar verilmiş alçaklıklarını uygulamaya koymak zamanı gelinceye kadar buralarda beklerler; böylece pençelerine havale edilen kurbanları imha ederler. Bu sebepten bütün kral ve prensler onlardan korkarlar. Hatta şerlerinden sakınmak için bunlara haraç verirler; çünkü reisleri her ne emrederse, hak mezhepten batıl mezhebe geçenler , körü körüne ona itaat ederler. İcabında hayatlarını feda etmekten çekinmezler kendilerine haraç vermeyen en büyük şahsiyetlerin bile vücudunu ortadan kaldırırılar. Yukarıda zikri geçen dinsiz dahi aynı sonuca uğradı.

Sultan Celâleddin’in Mağlubiyet ve Vefatı

4- Sultan bu tahribatı yaptıktan sonra Peznounik havalisinde bulunan ve “Sultan Eşref”i /148/ amir olarak tanıyan “Ahlat” şehri üzerine yürüdü. Celâleddin, şehre hücum ederek zapt etti. “İvane”nin kızı ve Eşref’in karısı Thamtha’yı orada bulup kendisiyle evlendi. Sonra da “Sultan-ı Rûm” tesmiye olunan “Alâeddin” in çok eyaletlerini yağma etti.Bu esnada “Sultan Eşref” Mısır’da saltanat eden kardeşi “Sultan Kâmil” ve “Alâeddin” ile birleşti;ve Kilikya’daki Ermenileri, Suriye sahillerindeki Frenkleri imdadına çağırđı, ve bunlarla birlikte Celâleddin’in Harzemlileriyle harp etmek üzere ilerledi.

Bu iki ordu karşı karşıya gelince, birbirlerinden korktular ve harp etmekten çekindiler. Fakat, efradı pek az olduğu halde Allahlarına mütevekkil bulunan Ermenilerle Frenkler düşmanın üzerine hücum edip, Hristosun yardımıyla “Harzemliler”e galebe çaldılar. Bu yenilgiyi ve dağılmayı gören Tacikler bundan cesaret alarak düşman üzerine saldırdılar; güneş batıncaya kadar bunları doğradılar. Fakat sultanlar, firar eden düşmanı, kendi dindaşları olduklarından, daha ziyade takip etmemelerini askerlerine emrettiler. Saldırı durumundaki ordu burada durdu ve bekledi.

Bu prensler iyilik bilen adamları olduklarından Hıristiyan askerlere karşı nankörlük etmediler; ve ancak bunların sayesinde Allah’ın onlara muzafferiyet bahşettiğini idrak ve takdir ettiklerinden her birinin gönlünü hoş ederek memleketlerine iade ettiler. Bu Hıristiyan askerleri geçtikleri yerlerde, şehirlerde, kazalarda, ahali tarafından çağgılar, rakkaslarla karşılandılar. Ve tebrik edildiler.

“Alâeddin”Kapadokya’daki “Kayseri”ye yaklaşınca, Müslümanlar imamlarıyla, Hıristiyanlar papazlarıyla ellerinde salipler, çanlar olduğu halde, bir günlük mesafeden karşılandı. Alâeddin’in geldiğini gören Müslümanlar, Hıristiyanları geriye iterek, arz-ı tebrik ve hulus etmelerine meydan bırakmamak istedilerse de, bunlar bir tepeye çıkarak kendilerini gösterdiler. Bunların Hıristiyan olduğunu haber alınca, “Alâeddin” ordugahından kalkıp geldi, aralarına karıştı; çanlarını çalmalarını ve yüksek sesle okumalarını emretti. Hatta şehre bunların ortasında olarak girdi. Onlara hediyeler, ihsanlar verdi. Bu hengamede “Celâleddin” zelilane bir halde mümbit /149/ ve güzel “Mugan”⁷ ovasında Ağvanlar nezdine vardı. Orada bekleyerek askerlerini bir araya toplamak istedi. Fakat O’nu mağlup ve arazisinden tart etmiş olan Tatarlar burada da kendisine ansızın baskın yaptılar ve “Amed : Diyarıbekr” şehrine kadar kovalayıp kesin bir hezimete uğrattılar.“Celâleddin” bu çatışmada maktul düştü. Bazılarının iddiasına nazaran yaya olarak kaçarken birisi tarafından görülüp tanınmış ve ailesi efradından ölmüş birinin intikamını almak için bu adam “Celâleddin”i katletmiştir. İşte bu zalim prens nihayet bu akibete uğramıştır.

Tatarların Hücum Sebebi

5-Tarihimizin bu noktaya kadar devam eden mukaddemat ve rivayeti, hep milletimizin ahvaline münhasır kaldı. İnayet-i Hak’la gelecekte dahi hikaye edeceğimiz gibi diğer bir çok müverrihler de bundan ne kadar bahis etseler maksatlarını tamamen ifade edemezler. Çünkü insan lisanı bütün bu havalinin üstüne çöken felaketleri tasvirinden acizdir. Filhakika kıyamet günü yaklaşiyor, Deccal’ı haber verenler bunun geldiğini bildiriyorlar. Hak tarafından ilham almış azizlerin gelecek hakkındaki haberlerinden korkuyoruz. Bahusus Hazret-i Mesih’in şu sözleri büyük bir hakikati ihtiva ediyor: Bir millet diğer bir millete karşı, bir devlet diğer bir devlete karşı ayaklanır, husumet ilan ederse bu hadisat, felaketlerin başlangıcı olacaktır. Patriğimiz “Nerses” vahiyden haber verircesine Ermenistan’ın “okçular”⁸ tarafından tahrip olunacağını söylemiştir ki, bu faciyanın oluş şeklini, kendi gözlerimizle gördük. Kuzey doğu ve “Hatay” hudutları üzerinde, kendi kaba lisanlarınca “Karakurum” tesmiye ettikleri bir memlekette, ekseriyetin henüz tanımadığı, ve adetleri neden ibaret olduğunu bilmediği bir çok barbar milletler arasında, Tatar diye adlanan bir millet vardır ki, bu kere vefat eden en büyük hükümdar “Cengiz Han ” tarafından idare olunurdu. Cengiz Han son nefesini vermezden evvel üç oğlunu⁹ ve maiyetini huzuruna çağırıp şöyle bir hitapta bulundu: /150/ İşte son demimdeyim. Üç oğlumdan hangisini tercih ederseniz onu

⁷ Moğolların kışın ordugah kurdukları bu ova “Taran”yahut “Turin” diğer bir tabirle “Hemeyan” ovası tesmiye olunur. “Araks”ın, Kür/ Gour veya Sirus/ Cyrus ile birleştikten sonra teşkil ettiği delta üzerindedir.

⁸ Ermeni müverrihlerinin Moğolları zikretmek için her zaman kullandıkları vasıftır.

⁹Cengiz Han’ın “Cuci, Çağtay (Çağatay), Ögötay, Toluy isminde dört oğlundan birincisi kendinden evvel vefat etmişti.

halef olmak üzere seçiniz. Askerlerde ona şu cevabı verdi:Siz hangisini seçerseniz onu hükümdar olarak tanır ve sadıkane hizmet ederiz. “Cengiz” söze devam ederek dedi ki: “Üç oğlumdan her birinin evsafını size bildireyim, büyüğü Çağatay¹ cenkçidir, harbi sever fakat ahlakça mağrurdur; kendisini hadisatın (taliin) fevkinde görmek ister. İkinci oğlum aynı surette harbe meyyaldır. Fakat hasistir. En küçüğü çocukluğundan beri daima lütufkâr ve cömert göründü. Doğduğundan itibaren şan ve şevketi gittikçe arttı. İşte size her şeyi halisane ifşa ettim, istediğinizin huzurunda secde ediniz. Askerler ilerleyerek en küçüğü “Ögötay Han”ın önünde eğildiler. “Cengiz” onun başına tacını giydirdikten sonra ruhunu teslim etti. Bu prens, pederinin makamına geçtikten sonra, denizdeki kum gibi çok gayrı kabil sayıda olan askerini topladı. Bu meyanda kendi kabilesi olan Moğol –Tatar, Gazirler, Hunlar, Hitayi kabileleri, Hitayi olmayan daha bir çok başka kabilelerle, eşyalarıyla, mühimmatıyla, karargah levazımıyla, kadınları, çocukları, çadırları da beraber olduğu halde, arz-ı vücud etmişti. Bunları üç orduya taksim etti. Birinci orduyu sadık kullarından birisinin emri altında güney, diğerini kuzeye ve batı–üçüncüsünü de– “Çarmağan”isminde başarılı ve tecrübeli bir kumandanın idaresi altında olarak kuzey-doğuya doğru sevk etti. Hepsine de, hareketlerinden evvel, bütün havaliyi yağma etmelerini, bütün tahtları devirmelerini, ancak dünyayı fethedip kendi hükmüne tabi’ kıldıktan sonra avdet eylemelerini emretti. Kendisine gelince, memlekette kalıp, yemek içmek, bolluk içinde zevk ve sefahat etmekle meşgul oldu.

Bu muhtelif istikametlere giden ordular, istila ettikleri bütün havaliyi tahrip, saltanatları yağma, ahalinin servet ve zenginliği gasp, karılarını ve genç oğullarını, kızlarını esir ettikten sonra avdet ettiler. Tatarlar, esirlerinin bir kısmını uzakta memleketlerinde bulunan hükümdarları Hafan’a gönderdiler; bir kısmını hizmetlerinde kullanmak üzere yanlarında alıkoydular. /151/

Doğuya doğru hareket eden ve başında kumandan olarak “Çarmağan Noyan”¹⁰ bulunan ordu Horasan ve hem hudut eyaletlerinin hükümdarı Sultan Celâleddin’e tecavüz etti ve yukarıda hikaye ettiğimiz gibi onu mağlup ve firara mecbur etti. Tatarlar birbiri ardınca İran’ın, Azerbaycan’ın “Deylem” in bütün aksamını öyle tahrip ettiler ki, karşılarında hiçbir engel kalmadı. “Rey, İsfahan” gibi servetle dolu mamur yerleri zapt ettiler; buralarını tekrar inşa ve imardan sonra kendi idareleri altına aldılar; bütün geçtikleri memleketlerde bu yolda hareket ettiler. Beraberlerinde taşıdıkları eşya ve esirler ile Ağvanların nezdine varınca, mümbit ve güzel “Mugan” ovasında çadırlarını kurdular. Orada su, orman, meyve ağaçları, av hayvanatı velhasıl arzın bilcümle bolluk ve bereketi mevcut idi. Tatarlar burada kışlarlar, ilkbaharda, talan etmek ve öteye beriye baskınlar yapmak için etrafa dağılırlar, sonra kış mevsimini geçirmek üzere, yine karargâhlarına dönerler idi.

¹⁰ Moğolca Noyan kelimesinin anlamı “efendi, prens” demektir.

Gence'nin Yağma Edilmesi

6 – İrani bir çok nüfusu fakat pek az Hristiyan ahaliyi havi olan bu şehir, Hristos'un ve buna tapanların düşmanı idi. Salibe, kiliseye küfür, papazlar ve ruhban sınıfına mensup olanlara bol bol sövüp sayarlardı. Bu küfürbazlıklar, haksızlıklar had gayeyi bulunca, gayret-i ilahiyeye dokundu; şehrin yakın bir zamanda harap olacağını açıklayan alametler baş gösterdi. Nasıl ki vaktiyle “Kudüs” şehrinin yıkılacağı da bazı alimler tarafından delil ile anlaşılmıştı. “Gence” için de keyfiyet böyle oldu. Birden bire yer yarılarak içinden siyah bir su fışkırdı, ve cantarin¹¹ tesmiye ettikleri bir servi, bu şehrin civarında pek yükseklerle kadar çıkan bu ağaç, hiç beklenilmeyen bir anda kendiliğinden eğilirken görüldü. Bu manzara karşısında halka telaşa düştü; bunu müteakip ağaç doğruldu, yine eski vaziyetini aldı. Bu garip hadise ikinci, üçüncü defa olarak tekrerrüt ettikten sonra ağaç düştü; ve bir daha kalkmadı. Ahali arasındaki hâkim kimseler, bu harikanın manasını araştırınca, inkırazlarına işaret olduğunu /152/ anladılar. Ayaklar altında çignensin diye kapıların eşiğine çaktıkları salipleri hakareten kurtarmaya çalıştılar. Tatarlar ansızın geldiler ve “Gence” şehrini muhasara ederek bir çok harp aletleriyle onu zapta kalkıştılar. Etrafındaki üzüm bağlarını tahrip ettiler, surları tamamen mancınıklarla yıktılar, fakat hiçbirisi şehrin içine giremedi; bir hafta silah bedest olarak müteyakkız bir halde kaldılar. Bu esnada, şehrin zapt edildiğini gören ahali, evlerine avdet edip düşmanın eline geçmesin diye yurtlarına ateş verdiler. Yakılması gereken ne varsa hepsini yaktılar; böylece enkaz üstünde çırıl çıplak kaldılar. Bu manzara Tatarları kudurttu; hiddetlerinden kılıçlarını çekerek erkek, kadın, çocuk velhasıl bütün ahaliyi kestiler. Silahla mücehhez olduğu halde şehrin bir cihetinden kendine yol açıp firar eden bir askeri birlikten başka bu katliamdan kurtulan olmadı. Canını kurtarabilen pek az kimselere ise, Tatarlar, yer altında saklı defineleri çıkartmak vesilesiyle, işkence ettiler; yakılan evlerin altını kazarak saklı bulunan eşyayı çıkardılar. Nihayet bunların bazılarını öldürdüler; bir kısmına da esir ederek birlikte göttürdüler. Bir çok günler bu eşyalarla meşgul olduktan sonra bırakıp gittiler.

Düşman çekilir çekilmez civar halkı Tatarlardan arta kalan eşya malları yağma için koşup geldiler. Gerçekten, evvelce “Genceliler”in yer altında sakladıkları bir çok altın, gümüş kaplar ve diğer eşyayı bulup çıkardılar. Bu felaketten sonra “Gence” dört sene büsbütün metruk kaldı. Bilahare Tatarlar bu şehrin tekrar inşasını emrettiler. Halk birer ikişer gelip burasının tekrar inşasına başladı; yalnız surlar yapılmadı.

Tatarlar Ermenistan Ve Gürcistan'ı Tahrip Ediyorlar

“Gence” yağma edildikten birkaç sene sonra, kudurmuş ve hilekâr olan bu millet, Ermenistan, Gürcistan ve Ağvanistan'ı kısım kısım aralarında paylaştılar. Her

¹¹ Bu zannınca, Ermenice'ye “chandarı” kelimesinden alınmıştır.(Ed.Dulaurier)

kile (=ölçek), reisine derecesine göre bir hisse düştü. Bu resiler, memleket, şehir ve istihkamları zapt ve tahrip etmekle görevli idi. Bu askeri birliğin her biri kendisine gösterilen havalıye kadınlarıyla, çocuklarıyla, ordugah levazımıyla beraber gelip, tarlalarda ekinler ve yeşillik ne varsa hepsini fütursuzca hayvanlarına, develerine çiğnettiler.¹⁵⁵ Bu devirde Gürcistan Krallığı zayıf düşmüştü. Zira “Rusudan” ismindeki kraliçenin idaresinde idi. Bu kraliçe “Tamar”ın kızı “Laşa”nın kızkardeşi, “Kegork”un torunu idi. “Semiramis” gibi, bir çok aşkları olan ahlaksız bir kadın idi. Bu prenses kendisine telif olunan bütün adayları ret ederek bir sürü sohbet arkadaşlarıyla meşgul

oluyordu. Dul kalınca, generalleri “İvane” ve bunun oğlu “Avak”, “Zakare” nin oğlu “Şehinşah”¹²

“Vahram” ve diğerlerinin yardımlarıyla hükümet emirlerini geri çeviriyorlardı.

“İvane” vaktinden evvel ölünce, “Bege Netzahanak” yani (Bakır Madenleri) ismindeki manastıra gömüldü. Vaktiyle kendisi burasını Ermenilerin elinden almış ve Gürcüler için tamir ettirmişti.Oğlu, kendisine bırakılan prensliğin başında idi. “Gürcistan” kopmak üzere olan fırtınaya karşı gelemeyeceğini bildiğinden, herkes kendi başını kurtarmak kaygısıyla nerede bir müstahkem yer bulabildi ise oraya sığındı. Yaylalara, dağlara, ovalara yayılmış olan Tatarlar o kadar çok, sayısız idi ki, bunları çekirge sürüsüne veya sel gibi akan yağmura benzetmekle mübalağa edilmemiş olurdu. Bu felaketler ne kadar gözyaşları döktürecek bir manzara gösteriyordu. Yer, altında sığınacak yer arayanları saklayamıyordu. Ne kaya oyukları, ne ormanlar, ne en metin istihkamların duvarları, ne de en çukur vadiler bu hususta hiçbir şeye yaramıyordu. Tatarlar, oralara gizlenmek isteyenleri de, sığındıkları yerlerden sökülüp çıkarıyordu. En cesur kimseler bile yeise kapılmıştı. En mahir okçuların kolları bile takatten kesilmişti. Bir kılıcı olan onu saklamaya çalışıyordu. Çünkü görüldüğü takdirde sahibinin merhametsizce yok edilmesi muhakkak idi. Düşmanın sesi, silahlarının şakırtısı bunların korkudan titretiyordu. Son deminin yaklaştığını gören bu zavallıların kalbi adeta duracak gibi idi. Çocuklar, korkudan, analarının, babalarının koyunlarına sokuluyordu. Ebeveyn ise, daha düşman kılıcına uğramadan, şaşkınlıklarından, çocuklarıyla beraber kendilerini uçurumlara atıyorlardı. Merhametsiz, amansız bir kılıcın, erkek, kadın, delikanlı, çocuk, ihtiyar, despot, papaz, rahipleri nasıl doğradığını görmeli idi. /154/ Memedeki çocukların kafası taş altında eziliyor, bütün güzellikleriyle bezenmiş genç kızların ırzı ayaklar altında çiğnendikten sonra esaret altına alınıyordu. Tatarların çehreleri çirkin, yürekleri insaf ve merhametten mahrum idi. Anaların göz yaşlarına karşı hissiz, ihtiyarların ak saçlarına karşı hüremetsiz idiler. Bu vuruşma, düğüne,:zevk ve sefa alemine gidiyormuş gibi bir sevinçle koşuyorlardı. Her tarafta

¹² “ Katşen” Ermeni prensleri ailesinden “Pluzakar” ın oğlu “Vahram”, evvelce Türklerden zapt ettiği bütün bu havalıye ve “Şamhur” şehrini hükmü altında bulunduruyordu.

açıktaki kalmış, gömülmemiş cesetlere tesadüf olunuyordu. Herkes düşman görür korkusuyla, en ziyade sevdiklerinin ölümüne ağlamaktan bile sakınıyordu. Kilise, yeis ve mateme bürünmüş, güzellik ve ihtişamını kaybetmişti. Mukaddes ayınlar men olunmuş, muharipler bomboş kalmış, dini şiirler okuyanların sesi kesilmişti. Artık mabetler dua ve niyazlarla inlemiyordu. Bu havali kesif bir sis tabakasıyla kaplanmış gibiydi. Halk geceyi, gündüze tercih ediyordu. Toprakla uğraşan kalmamıştı. İl-Oğulları (İldenizliler Atabekliği) bütün buralara akın edip önüne gelen eşya ve mücevheratı yağma ediyordu. Çapulculuk hırsı teskin edilemez bir dereceyi bulmuştu. Bütün evler, odalar, köşe bucak, taranmıştı. Hiç bir şey bunların elinden kurtulmuyordu. Taşımamadıkları şeyleri bir geyik çevikliğiyle şuraya buraya sürüklüyor, kurtlar gibi parça parça ediyorlardı. Atları hiç yorulmak bilmezdi. Onlar bile ganimetleri taşımaktan usanmıyordu. Böylece bir çok, hem pek çok milletleri felaketler altında inlettiler Allah bütün azabını bizim üzerimize tevcih etmişti. Evvelce yaptığımız cinayetlerin layık olan cezasını çekiyor idik. İşte Tatarlar böyle kolayca bütün memleketleri istila ettiler. Açık şehirlerde toplu buldukları bütün koyun ve mal gibi hayvanları ve kıymetli eşyayı sürü ile topladıkları esirleri zapt ettikten sonra müstahkem şehirleri muhasarasına başladılar. Hile ve dalavere ile dolu akılları sayesinde birçok müstahkem şehirleri ellerine geçirdiler. Yaz ortasında bulunuyordu. Hararet son derecede olduğundan ahali henüz hiçbir şeyi toplayıp saklamaya vakit bulamamıştı. Tam bu esnada ansızın hücumu uğrayan halk, şiddet ve harareten, açlık ve susuzluktan bitap bir halde, çoluk ve çocuk ve hayvanları ile beraber, ister istemez düşman eline düşüyordu. Saldırganlar bazısını esir olarak kullanmak üzere yanlarında ahkoyuyor idiler. Taarruzlarına hedef olan en mamur şehirler aynı akıbete uğruyordu./155/

Şamhur'un Zaptı

8- Burasını zapt etmek vazifesi, daha "Mugan"daki kışlıklarından ayrılıp da harbe giderken, Tatar sergerdelerinden "Mular – Noyan" a havale edilmişti. Bu sergerde, takriben, yüz kişilik bir müfrezeyi şehre doğru sevk etti. Şehrin kapısına varınca buraya ne kimseyi soktular, ne de içeriden kimsenin dışarıya çıkmasına müsaade ettiler. Bu şehir o zaman ve "Ehram" ve oğlu "Ak Boğa"nın taht tasarrufunda idi. Kendileri de burasını evvelce İranlılardan zapt etmişlerdi. Şamhur'un ahalisi ve Ehram ile oğlundan yardım talep ettiler. Ve muhasara edenlerin pek az miktarda olduğunu ihbar ettiler. Oğlu "Ak Boğa" yardıma taraftar olduğu halde, pederi ve "Ehram" kendisini bu fikrinden vazgeçirdi; ve haberi getirenlere, bilakis, düşmanın çokluk olduğunu söyledi. Hatta şehir halkına müdafaayı bile tavsiye etmedi. Bu esnada kâfirlerin safları günden güne çoğalıyordu. Nihayet "Mular Noyan" geldi ve hücumu başladı. Surların etrafındaki hendeklere odun, çalı, çırpı doldurttu. Maksadı bunların üstünden aşip şehre girmek idi. Fakat muhasaradakiler geceleyin altından ateş verdiler, bu odun yığınlarını yaktılar. Ertesi gün "Mular – Noyan" askerlerine birer yük toprak taşıyıp hendekleri doldurmalarını emretti. Bu emir harfiyen icra olunduğu vakit, hendek sur hizasına kadar doldurulmuş bulunuyordu. Muhasara edenlerle mahsur ahali göğüs göğüse savaştılar.

Şehir zapt edildi, ahalisi de katledilerek, bütün binaları yakıldı. Tatarlar buldukları her şeye el uzattılar. Bu muzafferiyetten sonra, ve Erham'a ait olan Dérounagan, Erkévank kaleleriyle, "Bagratid" prenslerinden "Agsartan"ın oğlu "Gürike"¹³'nin idaresi altında bulunan Madznaperi¹⁴

kaleleriyle keza "Kartman"¹⁵ kalesini de muhasara ettiler. /156/

Fakat diğer taraftan "Çarek" de¹⁶ "Kedapak"¹⁷ deki mevkiyi "Gadogan – Noyan" ismindeki Tatar sergerdesi kuşattı. O sırada Kartman'da bulunan "Vahram" geceleyin gizlice bir yere kaçtı. Barbarlar bu kalelere hücum edince, kale içindekiler atlarını ve diğer hayvanatı teslim mecbur oldular. Galipler bunları haraca bağladıktan ve hâkimiyetleri altına aldıktan sonra terk ettiler. Şamhur'u zapt eden muharipler, arkalarında sürükledikleri güruhla beraber Davuş, Gadzarat, Nevr-peret [Yeni Kale], Kak ve hemcivar¹⁸ kaleler üzerine yürüdüler, ve hepsini ellerine geçirdiler.

Vartabet Vanagan Ve Karısı Tatarlar Tarafından Esir Edilmiştir.

O devirde, büyük Vartabat "Vanazan"¹⁹ Davuş kalesinin güneyinde "Öloroud"/ "Ölorud" köyünün karşısında, yüksek bir kayanın tepesinde, kendi elleri ile bir

¹³ Dördüncü Gürike, Daşır'ın "Bagratid" prensleri hanedanına mensup idi. Bunların payitahtı Lore/ Löré şehri idi. Bu hanedan "Ani"nin Bagratid ailesine mensup kralı olup merhametli lakabını taşıyan üçüncü Aşot'un oğlu Korken'e (Kourkén) kadar çıkıyor ve onuncu asrın nihayetinden başlıyor.

¹⁴ Bu üç kale Şamhur'dan pek uzakta değildi. Burası Ermeni Ağvanı'sının aksamından olan Kartman sancağına dahildir. Çamiç (Ermenistan Tarihi, cilt 3, fihrist, sahife 148) "Erkevank"ı Kartman'ın civarında, kuzeyinde gösterir. İncici (Eski Ermenistan, sahife 538) de "Ronağan"ı bugün mevkileri bizce tamamen malum olmayan havalı sırasında gösterir. "Madznaperi" (s. 381) Odi/ Oudi eyaletinde gösterir.

¹⁵ "Odi" sancağı dahilinde bir kaledir.

¹⁶ "Çamiç"e göre "Katşen" havalisi civarında "Kartman" memleketinde bir kale. "İncici" tarafından, bugün mevkileri tamamen malum olmayan yerler sırasında gösterilmiştir. Bu yerin şimdiki "Marud" olduğu tahmin olunuyor. (Leon Alişan, Büyük Ermenistan Topografyası, Venedik, 1853, s. 154)

¹⁷ "Kartman" havalisi kalelerinden olup bugün harabe halindedir. (Alişan, aynı eser)

¹⁸ "Katşen" prenslerinin memleketleri aksamından bulunan bu dört kale, İncici tarafından mevkileri bugün tamamen gayrı muayyen olan havalı meyanında sayılmıştır Hudutları dahilinde buldukları: "Artsak, Odi, Kukarak" gibi taksimat idareye, şüphesiz, muhtelif devrelere göre muhtelif şekiller almıştır.

¹⁹ Ermeni kilisesinin en maruf alimlerinden olan "Jan Vanagan", "Kediğ" Manastırı'nda Ermeni hikayeleri müellifi "Mihitar Koş" un nezareti altında tahsil etti. Sonra "Artsak" vilayetinde "Horanaşad" manastırını tesis eyledi. Orada bir çok şakirtleri vardı; Mülverrih "Vartan"a göre 1251 de öldü. Müteveffa "Sokyas Somal", yukarıda mezkûr eserinde bunu dair verdiği izahatta (s. 107 – 109) onun hayatına ait başlıca vakaları birbirine karıştırmıştır.

mağara kazarak orada kendisine küçük bir kilise inşa etti. “Celâleddin” in yaptığı akınlar esnasında harap, olunca Vartabet bu küçük kiliseyi sığınılacak yer ittihih edinmişti. İçinde bir çok kitap topladığı bu inzivagâhında yaşıyordu. Çünkü ilim ve fenne pek istekli, dindar bir adam idi. Teoloji tahsili için /157/ birçok talebe derslerine koşardı; talebesi pek fazla çoğalınca, bulunduğu mağaradan çıkmak icap etti. Kayanın ininde yeniden bir kilise ile hücreler inşa etti.

Tatar sürüleri yağmaya geldikleri zaman kendisi burada ikamet ediyordu. “Mular-Noyan” yaklaştığı zaman, civar köyler ahali bu mağaraya iltica ettiler. Burası kadın, erkek ve çocuklarla dolmuştu. Tatarlar burasını muhasara ettiğinden yiyecek ve içecekleri tükendi. Ortalık yaz idi. Hararet de pek şiddetli idi. Muhasara altındakiler bir mahpusta imişler gibi sıcaktan bunalmışlardı. Çocuklar susuzluktan çatlıyordu. İki ölmek üzere idi. Tatarlar dışarıdan şöyle bağıyorlardı: “Niçin kendinizi ölüme sevk ediyorsunuz? Çıkınız, bize geliniz; sizi idare edecek reisler tayin eder, yurtlarınıza bırakırız.” Bu sözleri iki üç defa, yeminler ederek tekrarladılar; o vakit muhasaradakiler Vartabet’in ayaklarına kapanarak yardım istediler: “Bizi kurtar, onların yanına git sulh akd et,” dediler. O da cevaben: “Eğer selamet ümidi varsa hayatımı sizden esirgemem. Zira Mesih vefatına kadar hayatını bize vakfetmiş ve bizi şeytanın zulmünden kurtarmıştır. Kardeşlerimize aynı muhabbeti göstermeliyiz.” dedi ve bizim papazlardan “Mark” ile “Susten”i refakatine alarak Tatarların yanına gitti. [Bunların ikisi kendisinden bilahare doktor unvanını ihraz etmişlerdi. Ve o sırada bir ay tahsil için orada bulunuyorlardı].

Tatarların reisi mağaranın tam karşısında, bir tepe üzerinde, başında güneşin ışınından korunmak için bir şemsiye olduğu halde, duruyordu. Çünkü Tatarlar bizi böylece muhasara altına aldıkları zaman “Ayd-ı Tecelli” ye müsadif idi. Yani yaz ortasında bulunuyorduk.

“Vartabet” ile arkadaşları reisin yanına gelince, muhafızlar kendilerine; develerin çökeceği zaman yaptıkları gibi, üç defa diz çökmelerini emrettiler. Bu milletlerde bu adet var idi. Sonra reis bunları huzura kabul edince, doğu tarafına yönelerek secde etmelerini emretti. Bu da Tatar hakanına uzak mesafeden bir saygı gereği olarak yapılması gerekli olan bir adet idi. Aynı zamanda “Vartabet”e serzenişte bulunarak şu sözleri söyledi: “Senin mümtaz bir hâkim olduğuna işittim,halinde bunu ispat ediyor.[gerçekten /158/ Vartabet’in hal ve tavrındaki yumuşaklık ve sükûnet, beyaz saç ve sakalına şayan-ı hürmet bir ayrıcalık veriyordu] bizim geldiğimizi öğrenince neden dolayı bizi barış ve dostlukla karşılamadın.? Sana tabi’ olanların en büyüğünden en küçüğüne kadar hiçbirisine dokunulmamasını emrettim.” Reisin bu sözlerine Vartabet şu cevapta bulundu:“Ne iyiliksever düşüncelerinizi ne de lisanınızı bilmediğimizden bize verdiğiniz korkudan titriyorduk. Tarafınızdan çağrıldığımızı hiçbir kimse bize ihbar etmemişti. Tereddüdümüz bundan ileri geliyordu. Fakat bizi çağırıldıkları zaman derhal icabet ettik. Biz ne savaş adamlarıyız; ne de zengin kimseleriz. Fakat din

tahsil etmek için muhtelif yerlerden gelip burada toplanmış, yabancı ve muhacir kimseleriz. İşte huzurunuzda bulunuyoruz. Hayat ve memadımız sizin elinizdedir. İradenize tabiiiz”

Tatarların reisi onlara: “Hiç korkunuz olmasın” dedi ve karşısına oturttu. Onlardan o havalinin hâkimi zan ettiği “Prens Vahram”a ait kaleler hakkında bir çok sualler sordu. Vartabet bütün bildiklerini söyledikten ve dünyevi hiçbir amiri olmadığını temin ettikten sonra, reis ona mağaradakileri aşağı indirmesini emretti, ve korkulacak bir şey olmadığını söyleyerek, tayin edeceği reislerin idaresi altında olarak herkesin kendi evinde serbest yaşamasına müsaade edeceğini vaat etti.

Köy ve kırların kendi namına idare olunacağını ilave etti. Bunun üzerine Vartabet kendisine refakat eden papazlarla beraber bize: “Derhal aşağı ininiz ve size ait olan her şeyi beraber götürünüz!” diye bağırdılar. Biz de kurtların arasına girmiş kuzgun gibi indik. Her an ölüme intizar ettiğimiz mağaradan çıkmazdan evvel, dualarımızı okuyup kurban alınıp yenilmesi ayini icra etmiştik. Tatarlar bizi manastırın ortasından fişkırın menbaya doğru sevk ettiler; üç günden beri çektiğimiz susuzluğu teskin ettik. Sonra, bize hapishâne hizmetini görecek olan bir yere götürüldük. Rahip olmayanları kilisenin avlusuna yerleştirdiler; etrafımızda bir kordon tesis edip geceleyin bizi muhafaza altında bulundurdular. Ertesi gün manastırın ilerisinde yüksek bir mahale göturdüler. Orada üstümüzü başımızı arayıp kendilerine yarayacak ne buldularsa aldılar. Mağaradaki kiliseye ait gümüş salıp ve diğer kapkacaklar, ayin esnasında./159/ giyilen elbise gibi şeyler de çapuldan kurtulmadı. Yalnız, gümüş kaplı iki İncil’i Vartabet’e teslim etmişler iken, bilahare onu da elimizden aldılar. Onlarla beraber yürüyebilecekleri ayırdılar. Kalanları manastıra ve köylere iade ettiler. Ve başkaları tarafından tecavüze uğramamaları için başlarına bir bekçi ikame ettiler.

General “Vartabet”e manastırda ikamet etmesini emretti. Bunun “Pol” isminde papaz bir yeğeni vardı ki, o da, bizim ile beraber generale refakat edecekler arasında bulunuyordu. Muhterem Vartabet henüz pek genç olan yeğenine acıdı. Hem O’nu hem bizi kurtarmak ümidiyle beraberimizde geldi. Fakat general bizleri uzun müddet, arkası sıra, yayan yürüttü. Yollarda her türlü fena muameleye hedef oluyorduk. Ayaklarımız da çıplak idi. Bize nezarete memur olanlar, Hıristiyan kanına susamış, bize her türlü mezalim ve işkenceyi yapmaya istekli İranlılardan mürekkep idi. Akın eder gibi süratle, atlarla beraber koşturuluyorduk. İçimiz de bitap kalanlar ve maluliyet hasebiyle dermandan kesilenler yolda biraz dinlenmek isteseler, muhafızlar bu çaresizlerin kafasını derhal sopalarla eziyorlardı. O derecede ki, yürürken ayağımıza batan bir dikenini durup çıkarmak bile mümkün değildi. Su tedariki bile imkansızdı. O kadar süratle ilerliyorduk.

Konakladığımız zamanlar bizi dar evlere, birbiri üzerimize yığıyor gibi, doldurup başımıza bir de nöbetçi dikiyorlardı. İhtiyaçlarımızı def için dışarı çıkmaktan dahi yasaklı idik. Mahpuslar bu evlerde uzun müddet kalıp kendi işlerini kendileri görmek mecburiyetinde bulunuyordu.

Çektiğimiz bütün elem ve meşakkatleri burada yazı ile tarif edemem. Vartabet'i bize bırakmadılar, ve bizden uzaklaştırdılar. Başka muhafızlara teslim ettiler. Beni de, mektuplarını okumak ve yazmak için katip gibi kullanmak üzere; birkaç arkadaşla beraber yanlarına aldılar. Gündüzleri onlara refakat ediyor, geceleri de Vartabet'in yanında, mesuliyeti altında olarak bulunuyorduk. Sonra Tatarlar bizi tekrar yanlarına alarak yaya; yahut çırıl çıplak, azgın atlar üstünde beraber götürüyorlardı. Bir çok günler bizleri bu halde sevk ettiler. Yaz sona erip sonbahar gelince, bizim öz memleketimizi bırakıp bize yabancı /160/ havaliye geçmek üzere idiler. Bütün esirler, her türlü tehlikeyi göze alarak, her fırsattan istifade ederek, geceleri birer ikişer kaçmaya başladılar. Mesih'in inayetiyle tamamı firara muvaffak oldular. Yalnız, gündüz kaçmak teşebbüsünde bulunan iki papaz tekrar yakalandı. Bunları Tatarlar karargaha götürdüler. Ve gözümüzün önünde katlettiler ki firarilerin sonunu görelim de kaçmaya teşebbüs etmekten çekinelim.

Bir gün bizim muhterem Vartabet bana dedi ki: "Kiragos! – Ne istiyorsun üstadım? – "Aziz evladım, yazılıdır ki: [Keder ve mihnetler üzerinize yağdığı vakit onlara sabır ile tahammül ediniz]. Kitab-ı Mukaddes'in bu sözlerini tatbik etmeliyiz. Çünkü daha önceki zamanlardaki azizlerin fevkinde değiliz. "Danyal", "Anani" ve yoldaşları "Hazkayal", "Ermeya" esaret esnasında imanlarına zerre kadar fütur getirmediklerinden Cenab-ı Hak imdatlarına yetiştirdi ve onları saadet-i ebediyeye mazhar kıldı. Burada kalıp güzel ve İlahi merhamet ve gücün tecelli anını bekleyelim."..

- "Peki, söylediğin gibi yapalım, muhterem peder" cevabında bulundum. Fakat bir gün oldu ki bizi esir eden sergerde mahpus bulunduğumuz yere geldi. Bizi görünce dikkatle baktı. Bizde ona doğru ilerledik. "Bir şeye ihtiyacınız var mı?" dedi. "Karnınız aç mı?" Size at eti versinler mi?" gerçekten de bu kavim, temiz ve pis ne olursa olsun ayırt etmeden bütün hayvanların etini hatta fare, yılan etlerini yemek itiyadında idiler. Vartabet cevap verdi: "Biz ne at etini ve ne de diğer hayvanların etini sevmeyiz. Bize bir lütufta bulunacaksan, evvelce ettiğin vaat mucibince, yurtlarımıza geri dönmemize müsaade et. Çünkü ihtiyar ve hastayım. Size ne savaşta, ne de sürü güdümünde velhasıl hiçbir işte faydam dokunamaz." General O'na "Çoçoka geldiği zaman çaresini düşünürüm" dedi. Bu Çoçoka, evinin kâhyası idi; ve Generalin askerleriyle beraber yağmaya gitmişti. Ricamızı üç defa tekrarladık. Fakat O bize aynı cevabı verdi.

Nihayet "Çoçoka" seferden avdet etti. Generalin dairesine çağrıldık. "Çoçoka" yı bize bir tercümanla beraber gönderdi: "Siz temin etmemiş mi idiniz ki ölümlerin emvalini vermek bu ölümlerin ruhlarını şad etmektir. Mademki bu emval ölümlere faydalı oluyor, neden hayatta. /161/ kilerin de kurtuluş fidyesi olmasın. Elindeki bize teslim et, fidyeni ver de kalk yurduna git, orada kal." Vartabet de şu mukabelede bulundu: "Nemiz varsa bizden aldınız; Zaten saliplerle, İncillerden başka bir şeyimiz yoktur."

Muhatabımız: - "Eğer bir şeyin yoksa kurtulup gitmeliğin mümkün değildir." diye ilave etti.

Vartabet devam etti: - “seni temin ederim ki hiçbir şeyi, hatta bir günlük yiyeceğimi tedarik edecek paraya bile malik değilim. Fakat arzumuza muvafakat ederseniz, bizi civar kalelerden birisine götürünüz. Hıristiyanlar kurtuluş fidyemizi öderler.”

Evvela bunlara fidye olarak fazla bir para tayin etmişlerdi. Fakat bilahare bunu azalttılar. Vartabet’i “Kak” kalesine doğru sevk ettiler. Vartabet bizim fidyemizi de kendisinininki ile ödeyerek serbest bırakılmalığımızı talep etti. Fakat onlar, mektuplarını okumak ve yazmak için kendilerine lazım olduğumu ileri sürerek bana razı olmadılar; ve: “daha çok para bile verseniz O’nu iade etmeyiz.” sözünü de ilave ettiler. Bunun üzerine Vartabet ile ben gözyaşları dökerek birbirimizden ayrıldık; “Aziz oğlum, dedi, Aziz Serkis’in yardım dilediği salibin önünde secde edeceğim; ve Müslümanların hükmü altında bulunan sair kardeşlerimizle Lütfü Hakka serbest kalmanız için dua edeceğim.”

Gerçektende “Kak” da bir salıp vardı. Bu salıp, bedbahtlar ve bilhassa esirler lehine birçok mucizeler göstermişti. Tam bir temiz kalple ondan yardım isteyenler, “Şehit Serkis” in insan şeklinde tecessüm ederek gelip mahpusu veya zindan kapılarını açtığını ve içindeki zavallılara meskenlerine kadar rehberlik ettiğini görüyorlardı. Bu mucizelerin şöhreti bütün diğer milletlere kadar yayılmıştı. Diyorlardı ki: “Bu haçı oraya Aziz “Mesrob” dikmişti.” Vartabet’in söyledikleri tahakkuk etti; kendisi seksen “Tahegan” karşılığında salıverildi. Aynı günde “Mular Noyan bana: “İhtiyar hocanın gitmesinden üzülme., onunla gitmene müsaade etmedik. Çünkü sen bize lazımsın. Seni en büyük rütbeli zabıtlarımdan daha yüksek mertebelere çıkarırım. Hanımın varsa onu senin yanına getiririm. Eğer yoksa, bizimkilerden bir tanesini seçersen.” dedi; ve o anda bir çadır ile hizmetimde bulunmak üzere iki delikanlı tahsis ettirdi. “Yarında bir atın olacak, seni memnun /162/ edeceğim fakat bize sadık kall!” diyerek beni terk etti. Fakat Cenab-ı Hak benim o gece onların elinden kurtulmamı takdir etmişti. Bizzat büyütüldüğüm yere yani “Kediğ”²⁰ Manastırı’nda bulunuyordum. Bu manastır Tatarlar tarafından tahrip edildi ve yıkıldı. Orada bekledim.

Löre²¹ Şehrinin Tahrip Edilerek Bağlanması Dair Bilgi

Putperestler ordusunun kumandanı “Çağatay”, “Löre”nin kıymeti hazineleri ihtiva eden müstahkem bir mevki olduğunu haber almıştı. Çünkü prens Şehinşah’ın hanesi ve bütün serveti de orada bulunuyordu. “Çağatay” çeşitli silah ile silahlar için

²⁰ “Kediğ” Doğu Ermenistan manastırı olup Ortaçağ_ ulumu diniyye ve edebiyee_ merkezi olarak şöhret bulmuştur. Bu şöhreti daha aşağı olmayan “Sanahin” ve “Hağbad” namında iki manastırın yanında kenttir. “Danrud” vadisinde ve “Kudarak” eyaletinin Tzoporporh “Tezvurfur” kazasında bulunuyordu. Bu manastır “Nurkediğ” yahut Nor-Kedig “iki-kedig” namıyla maruf idi ve “Mihitar Koş” ve “Ğayan” Kalesi civarında bulunan eski Kediğ Manastırı harap olduktan sonra bu iki manastırı inşa ettirmişti.

²¹ Daşır sancağının merkezi olup “Gugark” eyaletindedir. Onbeşinci Asırda “Gurikyan” prensleri sülalesinin ikincisi ve “Gurke” nin oğlu “David Anhuk” in_(Yurdsuz David)) tarafından tesis veya tamir edilmiştir.

lazım gelen her türlü gerekli şeyle donanmış askerlerinden en gözdelelerini yanına alarak bu belde üzerine yürüdü. Muhasara ederek taarruz etti. Bu esnada “Şehinşah” hanımı ve çocuklarıyla beraber buradan gizlice savuştu. Civarındaki bir vadiye çekilerek mağaralarda saklandı. “Löre” nin müdafaasını kayınbiraderlerine havale etmişti. Vakitlerini yiyip içmekle geçiren bütün korucular Cenab-ı Hak’tan ziyade surlarının metanetine güveniyorlardı. Düşmanlar, geldiklerinde, kalenin altına lağım koydular ve bunu yıldıktan sonra dört tarafını çevirerek kimsenin firarına meydan vermemek için orayı gözetim altına aldılar.

Şehrin zapt edildiğini; gören ahali, korku içinde vadiye doğru kendilerini attılar; ve orada toplanmaya başladılar. O zaman Tatarlar “Löre şehrine girerek önlerine gelen erkek, kadın, çocuk hepsini merhamet etmeden bıçaktan geçirdiler ve yağmaya koyuldular. /163/

Şehinşah’ın kendi tebaasından zulüm ve yolsuzluk ile topladığı serveti keşfettiler. Bu hazine, muhkem ve içerisine girilemeyecek bir surette inşa edilmiş bir çukura yığılmıştı. Bu çukurun kapısı o tarzda yapılmıştı ki oraya atılan kıymetli şeylerin tekrar çıkarılması mümkün değildi. Tatarlar Şehinşah’ın kayınbiraderlerini öldürdüler; ve o havalideki mevkileri tahkik ederek ekserisini gerek hile ile gerek savaşarak zapt ettiler. Gerçekte Cenab-ı Hak buraların zaptını Tatarlara müyesser kılmıştı. Diğer şehirlerde aynı akıbete uğradı. “Tomanis”²², Şamşulde, Defkis/Deph’Khis yağma edildi. Ahalisi ya öldürüldü veyahut esarete mahkûm edildi. Tatar akınlarını her tarafta şiddet, yağmacılık, ve kan dökücülük ile devam ediyordu. Hiç bir kimse onlara mukabele değil mukavemete bile cesaret edemiyordu. Bunun için Tatarların hiç bir cihetten korkuları yoktu. Gürcistan kraliçesi “Rusudan” selameti firarda bularak bir yere sığınabilirdi. Bütün reisler da kendilerine güvenilir yer aramaya koyuldular.

Prens Avak, Tatarların Eline Düşürüldü

“İvane”nin büyük oğlu “Prens Avak” düşman tufanının bütün memleketleri istila ettiğini görerek “Gayan”²³ tesmiye edilen pek müstahkem bir şatoya kapandı. Bu havalinin ahalisi de koşub, meydanın etrafına çekildiler. Müslümanlar prensin oraya gizlendiğini haber alınca, bunların reislerinden “Aytugata” ismindeki kumandan pek külliyetli kuvvetlerle gelip onu kuşattı. Bütün bu havalı Tatarlarla doldu. Civar ahalisi hep gelip bu müstahkem mevkide sığındığı için, Tatarlar kalenin etrafını büyük bir duvarla çevirdiler. Aynı zamanda kendi hâkimiyetlerini tanınması için Avak’a bir emirname gönderip yanlarına korkusuzca gelebileceğini dahi temin ettiler. Müteaddit defalarca aynı teklifi tekrar ettiler; fakat “Avak” onları muhasara /164/ fikrinden vazgeçirmek maksadıyla, kızını ve birçok hazinelerini teslim etti.

²² Tomanis (Temanis), (Şamşulde) şehirleri “Kukarak” eyaletinde Gürcistan hudutları üzerindedir.

²³ “Kukark” eyaleti dahilinde “Tezverfer” sancağının bir kalesidir ki, onbeşinci asırda “Jankkatilikos” da bundan bahis etmiştir

Tatarlar bunları kabul etmekte beraber prensin yalnız gelmesi için daha ziyade bir şekilde ısrar ettiler.

Bu esnada gerek kale civarında gerek içerde bulunan ahali susuzluktan şiddetle müzdarip olmaya başladılar; ve içlerinden bazısının gidip su getirmesine müsaade etmeleri için Tatarlara altınlarını ve sair hayvanlarını teslim ettiler. Tatarlar bu müsaadeyi verdikleri halde, susuzluklarını gidermek için çıkan bir sürü halkın kendilerine ailelerini kaleden çıkar oldular. Bunları öldürmediler yalnız kendilerine ailelerini kaleden çıkarmalarını söylediler. Tatarlar arasında tehlikeli bir vaziyette mahsur kaldıklarını gördüklerinden verilen emre uyararak ailelerini çıkardılar. Bunlarda gelip hararetlerini teskin ettiler. Bu suretle düşmanlar kendilerini muhasara altına aldılar. Bunlar meyanda güzel gördükleri kadınları yakaladılar; erkeklerle evlendirdiler. Güzel olmayanları da kocalarına terk ettiler. Tatarlar muhasarayı idame ettiklerini, kan dökmeye devam eder olduklarını görünce “Avak” bunlara teslim olmaya karar verdi. Çünkü bu hareketiyle ahaliye daha iyi muamele edileceğini ümit ediyordu.

Sarayın kahyası olup “Değa” yani “çocuk” aşağılayıcı ünvanını taşıyan vekil emiri “Greguar”ı o sırada “Kefargunik”²⁴ denizi sahilinde ordugah kurmuş olan Tatarlar generali “Çarmağan”ın nezdine yıkanmış olarak gönderdi. Muhasara tertibatını idare eden “İtukata” ya, prensi derhal kendi tarafına göndermesini, kale ve civarı halkını rahat bırakmasını emretti. “İtukata” Avak’ı yanında alarak derhal başkumandanının nezdine gitti. Kumandan prene hitaben: “Sen Avak mısın?” diye sorunca birisi: “Evet bizzat benim” cevabını verdi. General söze devam ederek: “Neye ben senin ülkenin sınırlarına gelir gelmez karşılamak için çıkmadın?” dedi. Avak-: “Pederim hayatta iken birçok hediye takdim ederek sana teslim oldu. Vefatında takatım ve kudretim nispetinde sana hizmet ettim şimdi de gelmenizle beraber karşılamak için acele ettim.” cevabında bulundu¹⁶⁵. General tekrar söze başlayarak: Bir atasözü diyor ki “Pencerede durdum gelmedin; kapıya geldim, o vakit sen yetiştin”. Dedi, aynı zamanda kendisine o esnada mecliste hazır bulunan büyük rütbeli subayların alt tarafına oturmasını emretti; onun şerefine büyük bir ziyafet çekti. İri parçalara ayrılmış, kızartılmış çok miktarda her türlü hayvan etiyile, Tatarlarca kullanılması güzel bir adet olan olan kısrak sütünden yapılmış ve tulumlar içi içinde kıymız getirdiler.

Bu yemekler sofraya konulunca Tatarlar yiyip içmeye başladılar “Avak” ile ona refakat edenler yemeğe iştirak etmediklerinden, kumandan onlara: “Niçin sizde yemiyorsunuz?” dedi. Avak-: “Hıristiyanlarca bu çeşit yiyecek ve içeceği kullanmak adet değildir. Biz ancak kendimizin boğazladığımız temiz hayvanatı yeriz. İçkimizde şaraptır” mukabelesinde bulundu. Bunun üzerine kumandan, Avak’ın isteyeceği şeylerin tamamının getirilmesini emretti. Ertesi gün onu bir çok ümera ve erkanının baş tarafına oturttu.

²⁴ Vaktiyle Ermenilerin “Kefam Denizi” veyahut “Seven Gölü” bugün ise Türklerin “Gökçe Deniz”, Acemlerin ise “Derya-i Şirin” tesmiye ettikleri sahadır.

Böylece “Avak” Moğol generalinin başlıca ümerası sırasına girecek kadar itibarının günden güne arttığını görüyordu. Aynı zamanda general, ordusuna Tatar hâkimiyetini henüz tanımayan kale ve şehirlere hücum emrini verdi. Avak’a tabi memleketlerin ahali serbestçe nefes almaya başladı. Ve “Avak”ın hatırına riayeten bir hayli esir hürriyetine tekrar kavuştu. “Çarmağan” Avak’a evvelce sahip olduğu emvalini iade etmekle kalmadı: Fakat buna birçok şeyler daha ilave etti. Kendisiyle bozulması mümkün olmayan bir dostluk akdetti. Sonra onu askerleriyle beraber alarak “Ani” şehri üzerine yürüdü.

Ani Şehrine Dair

Cenab-ı Hak Bu Şehri Moğol Generallerinin Eline Nasıl Düşürdü.

12- Bu şehir ahali ve hayvanat ile dolu idi. Muhkem surlarla muhafaza edilmişti. Hudutları içinde o kadar çok kilise mevcut idi ki, yemin ettikleri zaman “Ani” nin bin bir kilisesi üzerine yemin ederlerdi. Bu şehir servet içinde yüzüyordu. Bu refah onu kibir ve gurura sevk etti. Kibir ve gurur ise onun inkırazına sebep oldu. “Çarmağan” ahaliyi teslim olmaya /166/ davet için mükaleme memurlarını göndermişti. “Ani” şehrinin ileri gelenleri hakimiyeti altında buldukları “Şehinşah” a danışmadan cevap vermeye cesaret edemediler. Fakat halktan meydana gelen bir sürü, gönderilen mükaleme memurlarını parçaladı.

Bunu haber alan kâfirler (Tatarlar) şehri çepeçevre kuşattılar. Mancınıkları maharetle kurdular. Şiddetle taarruz ederek şehri hücum ile zapt ettiler.

Muhasara edilmişler arasında bulunan ayan beldenin birçoğu düşmanın hareketını kolaylaştırmakla katliamdan kurtuldular. Mamafih Tatarlar ahaliyi sürülerin haricine çıkmaya davet ve kendilerine dokunulmayacağını vaat ettiler. Hepsi koşup çıktıkça, bunları aralarında kısım kısım ayırarak esir sıfatıyla götürdüler. Bunu müteakip “Ani” ye girerek ihtiva ettiği bütün kıymetli eşyayı zapt, kiliseleri yağma, en güzel abideleri yıkarak şehri tamamen harabeye çevirdiler. Bu ne feci manzara idi: Analar, babalar çocuklarıyla birlikte katledilmiş, birbiri üzerine taş yığınları gibi istif edilmiş yatıyordu. Rahipler bütün hadimin ruhaniye öldürülerek ovanın şurasına burasına atılmış bulunuyordu. Toprak yaralıların kanıyla ıslanmış idi. Sabunla yıkanmaya alışmış narin vücutlar şişmiş, mor bir renk almıştı. Şehrin surları haricine hiç çıkmamış kimseler yalın ayak esarete sürüklenmişti. Esnayi Ayı’nda vaktiyle yalnız şarap içen ruhban şimdi açlıklarını gidermek için necis hayvanların etini yiyor hararetlerini gidermek için kısrakların pis sütünü içiyordu. Namus ve iffet sahibi kadınlar bir sürü şehvet düşkünü adamların heveslerine teslim edilmişti. Bekâretini Allah’a nezir etmiş, müddeti hayatlarınca bakire kalmaya yemin etmiş Azizelerin ırz ve namusları, rast gelen her şahıs tarafından kirletiliyordu. Bu muhasara bu suretle neticelenmişti.

Kars Şehrinin Harabiyesi

“Kars” ahali Tatarların “Ani” de yaptıklarını gördükleri için mazharı eman oluruz ümidiyle, şehrin anahtarlarını teslimde acelecilik gösterdiler. Fakat yağmaya

susamış olan bu kafirler, hiçbir şeyden korkuları olmadığından, itiyatlarını bozmayıp diğer yerlerde /167/ yaptıkları muameleyi bunlara da tatbik ettiler. Buradaki servet ve samani yağma, şehri tahrip, ahalisinin bir kısmını öldürüp, bir kısmını da esir ettiler. Aşağı tabakadan bıraktıkları ahaliyi de daha sonra “Sultan-ı Rûm” un askerleri kılıçtan geçirdi. Böylece takdir-i ezeli yerini bulmuştu. “Ey arzın sakinleri!. Korkudan kaçanlar çukura düşecektir. Çukurdan çıkacak olanlar tuzaktan asla kaçamayacaktır. Tuzaktan kurtulana bir yılan sokacaktır” Bedbaht “Kars” ahalisinin başına da aynı felaket gelmiştir.

Aynı askerler “Şehinşah” ile “Avak” a birkaç sene evvel Taciklerin elinden alıp biraz evvel tamir edilen Surp-Mari şehrini²⁵ de zapt etti. Birden bire Tatarların başlıca reislerinden “Kara Bahadır” namında birisi büyük kuvvetlerle gelip şehre hâkim oldu. İçinde ne buldu ise gasp etti.

Moğollar bu tahribatı yaptıktan sonra, kılıçlarından ve esaretten kurtulmuş olanlara, şehir, köy veya yurtlarına avdet etmelerin, yeni matbualarının namına buralarını tekrar inşa edip kendilerine sadık kalmalarını emrettiler. Memleket bayındır olmaya başladı. Çünkü Cenab-ı Hak her zaman rahim ve şefiktir. İş bu gerçek kargaşada bile tecelli etti. Günahımıza göre bize muamele etmedi. Bizi dinsizliğimiz nispetinde cezalandırmadı.

Tatarların memleketimize istilası yaz mevsiminde vuku bulduğundan ekinlerimiz henüz biçilip ambarlara konulmamıştı. Atları ve hayvanları ekinlerin hepsini çiğnedi. Kış mevsimi yaklaşınca “Mugan” sahasına avdet ettikleri vakit [zira ilkbaharda öteye beriye saldırmak üzere kışın karargahı orada kurarlardı.] ölümden kurtulan halk, çıplak ve her türlü geçim vasıtasından mahrum bir halde kalmıştı. Yere yatmış ve ayaklar altında çiğnenmiş başaklarla besleniyordu. Güzel bir tesadüf eseri olarak bu kış emsali kadar soğuk olmadı. Çift sürmek için öküz, ekecek tohum olmamasına rağmen, Allah’ın bir lütufu olarak, toprak halkı besleyecek mahsulatı kendiliğinden yetiştirdi. Feyiz ve bereket her yerde bol bol hüküm sürüyordu. Muhtelif yerlere sığınmış olan mülteciler kurtarıldı. Merhametsiz “Gürcü” milleti bile büyük bir muhabbet gösterdi. Yanlarına iltica edenlere yardım dağıttı. Şu suretle Allah lütuf ve inayetiyle zavallı felaketzedeleri teselli etti. /168/

Prens Avak Şarkta Bulunan Hakana Gönderilir.

14-Hikaye ettiğimiz vakadan az bir zaman sonra, Avak’ı “Hakan” tesmiye ettikleri ve uzakta doğu kuzeyi taraflarında ikamet etmekte bulunan metbûları nezdine gönderdiler. Çünkü haklarında hürmet göstermek istedikleri zevata bu türlü muamele ederlerdi ve preslerinin sarayına gönderirlerdi. Tatarlar her zaman prenslerinin emirlerine göre hareket ederlerdi. Gerçekten de bunların arzularını harfiyen icra etmeyi kendilerine vazife biliyorlardı. “Avak” da prensin nezdine azimet hususunda çabuk olunmasını istedi. Bu hüsnü niyetinin, gerek şahsi gerek

²⁵ “Tomas do Medzob” a göre Ararat vilayetinde “Çağadag” sancağında bir müstahkem mevkii.

memleketi için., belki celbi menfaat olacağını zannediyordu. Alicenap olan prenslerine, tebâası da mesut bir yolculuk temenni ve bu seyahatin kendileri için hayırlı olacağını ümit ediyorlardı. “Avak” yola çıkarak büyük kralın nezdine vasıl oldu. Sadece boyun eğmeyi arz etmek maksadıyla geldiğini söyleyerek Tatar generallerinin mektuplarını gösterdi. Hükümdar Avak’ı dinledikten sonra onu dostane bir surette kabul etti. Kendisine zevce olarak bir Tatar kızı verdi. Ve memleketine iade etti. Aynı zamanda memleketini iade etmeleri, henüz mukavemet edenleri de onun yardımlarıyla itaat altına almaları için generallerine mektup yazdı. [nitekim öyle oldu]

“Avak” avded edince, generaller metbûularının emirlerini icra ettiler. Bu suretle “Zakara” oğlu “Şehinşah”, prens “Vahram” ile oğlu “Ak-Boğa” “Kataşen” eyaleti prensi olup “Celâl” lakaplı “Hasan” ve diğerlerinin itaatlerini arz ettiklerine şahit oldular. Tatarlar bir müddet kararlaştırılan, tayin ve tespit edilen zaman için bunları rahat bıraktılar. Emlak ve emvallerine tasarruf etmelerine müsaade ettiler. Fakat bilahare onlardan fuzuli vergi isteyerek, sık sık yanlarına gidip, gelerek, askeri hizmet teklif ederek onları rahatsız etmeye başladılar. Mamafih bütün bu haksızlıklara hatta daha büyük tecavüzlere yeniden devam etmekle beraber, henüz kimsenin hayatına kast etmiyorlardı. Bir kaç sene sonra “Avak” dahi tacizata hedef oluyordu. Çünkü Tatarlar son derece haris idiler. “Avak” asla onların arzularını teskin edemiyordu. Tatarlar yiyip içmekle iktifa etmiyorlardı; yüksek kıymette elbise ve atlar istiyorlardı. Gerçekten de pek ziyade at meraklısı idiler. Memlekette bulunanların hepsini aldılar. Hiç kimse açıktan /169/ açığa ne bir at ve nede bir astara sahip olamıyordu. Sahip olanlar bulunsa da hayvanlarını gizlemek mecburiyetinde idiler. Zira, tesadüf olunan atlar zapt edilirdi. Bahusus eğer bu atlar bir damgayı hamil bulunmazsa [çünkü bir Tatar bir at zapt edince generalinin emriyle hayvanın azasının birinin üstüne kendi damgasını kızgın bir demirle vururdu. Bu damgalı at, sonra sahibi asliyesi tarafından para ile satın alınsa bile başka bir kıtaya mensup bir Tatar askeri tarafından görülünce çalınmış addedilerek geri alınır.] Atın sahibi hırsızlar gibi cezalandırılırdı.

Yalnız Tatarların nüfuzlu ve sözü geçenleri değil alt tabakadakiler dahi böyle hareketlerde bulunurlardı. Bu yağmakârhıklar, mülâhide (Hıristıyanlıktan Müslümanlığı geçenler) tarafından general “Çağatay” ın katlinden sonra daha sık vuku buldu. Bu hadise ordudaki esirlerin katline sebebiyet verdi. Bu “Çağatay” Avak’ın dostu idi. Vefatında düşmanlarından çoğu Avak’a husumetlerini ilan ettiler. Bir gün pek yüksek mevkii işgal etmeyen Moğol reislerinden birisi, Avak’ın hazinesine girdiği zaman, derhal istikbal edilmediği bahanesiyle onun başına atının kırbacıyla vurdu; bu manzara karşısında, Avak’ın hizmetçileri efendilerine yapılan bu hakareten müteessir olduklarından saldırganı vurmak için üzerine atıldılar. Fakat prensin kendisi de pek hiddetli olmasına rağmen, onları tecavüzden men etti. “Çoç-Boğa/Dchodch-Bouga” tesmiye olunan bu sergerde çekilip gitti. Ve yanına bir kaç kişi alarak onu öldürmek istedi. “Avak” bunun maksadını sezdiğinden o sırada Tatarla düşmanlık halinde zannettiği Gürcistan kraliçesinin nezdine kaçtı. Bu kraliçe ülkesinin en üçrâ,en ulaşılması zor kısımlarına iltica etmişti.

Tatarların yağmakârlığa ve tahribe tekrar emir vermelerinin sebebi, başkumandan “Çarmağan” ın gıly bir şeytanın çarpmasıyla hasil olan ızdırabının taht tesirinde olarak konuşma kudretini kayıp etmiş olması idi.²⁶ “Çarmağan” bu maluliyetiyle beraber yine mevkii iktidarda bırakılmıştı. Zevcesi, çocukları ve maiyyetlerindeki askerlerin yardımıyla emirlerin uygulanması devam ediyordu. Çünkü hakan öyle arzu ediyordu. Fazla olarak “Çarmağan” ölse bile cesedinin orduya her yerde takip etmesini de emretmişti. Zira bu, talihli ve her teşebbüste daima muvaffak olmuş değerli bir kumandandı. /170/

“Avak” firar edince, Tatarların ileri gelenleri bu hale teessüf ettiler. Buna sebep olanı hatalı buldular. Avak’a bir haber gönderip kendilerinden ayırmamasını bildirdiler. ve ona hiç bir fenalık etmeyeceklerini yemin ile söz verdiler. Onun prensliğini “Şehinşah’a bahsettiler. Çünkü bu, onlara sadakat göstermekten geri kalmıyordu.

Bu hengamede “Avak” hakana itaatinden feragat etmediğini ancak ölümden kurtulmak için kaçtığını ve daima kendisinin emri altında bulunduğunu tahriren bildirdi. Hakanın cevabını beklediğinden geri dönüşünü erteliyordu. Bu esnada Tatarlar onun servetini araştırmaya koyuldular. Ve onu nihayet kalesi içinde keşfettiler. Birbiri ardına ona yeniden haber gönderip geri dönmesini tekliften geri durmuyorlardı. Zira hükümdarlarından pek ziyade korkuyorlardı. “Avak” ordugâha avdet eder etmez, hakandan ordularına hitaben bir büyük emir çıkmıştı: Bunda Avak’ın aleyhinde hiçbir şey yapmağa kimsenin cüret etmemesi bildiriliyordu. Aynı zamanda kendisine mahsus bir mektup ile hediyeler gönderilmiş, her yere korkusuzca ve serbestçe gidebileceğine dair teminat verilmişti.

Tatarlar ona teveccüh emareleri gösterdikten sonra, onun hayatına suikastta bulunmak isteyenleri ordugâhtan kovdular. Hakan tarafından umumi vergi tahsilatı için gönderilmiş olan “Tunguz-Ağa” ismindeki memurun yanına katarak Avak’ı, Gürcistan kraliçesi Rusudan’ın nezdine gidip hakanın hâkimiyetini tanımasını tebliğ için, gönderdiler. “Avak” ile bu memur vazifelerini hüsn-i ifa ettiler ve korkacak bir şey olmadığına dair Rusudan’a teminat verdiler. Kraliçe ile bir muahede akd edildi. Bu muahede de, gerek kraliçenin gerek henüz başına taç giydirdiği oğlu “David” in Tatarlara itaat edeceği ve iki taraf, arasında münasebet dostane ve selamete devam edeceği, Tatarlarında buna sadık kalacağı tekrar etmişti. Bunun üzerine kraliçenin kendilerine tevdi ettiği bir kıta askeriye ile hakanın nezdine avdet ettiler.

Kateşan Memleketinde Meydana Gelen Vuruşmalar

Dindar Prens Celâleddin’e Dair

Azgın Tatar ordusunun tecavüzlerini topluca arz ettik. Şimdi “Kateşan” mıntikasında ve Tatarların burada yaptıklarından bahis edeceğiz. Çünkü taarruzlarını en uzak noktalara kadar /171/ tevsi, muhtelif memleketleri aralarında kur’a ile taksim etmişlerdi. reislerden bazıları bu mıntıkaya pek büyük kuvvetlerle ve

²⁶ Şüphesiz bu bir nuzul neticesi olacak...

mükemmel silahlar ile gelmişlerdi. Açık şehirler ahalisini kısmen esir, kısmen de katlettiler. Sonra müstahkem mevkilere iltica edenlere taarruz ettiler. Bazılarını hile ile bazılarını da cebir ve şiddetle çıkarttılar ettiler. Ahalinin bir çoğu esir veya katledildi.

Bir çokları sarp ve çetin mevkiisinden kinaye olarak Havakağates/Havakhagh'ats [=kuşlar uğrağı] tesmiye olunan mevkilere çekilip orada rahatça yaşıyorlardı. Fakat felaketlerimizin nefesi tedip maksadıyla Cenab-ı Hak tarafından geldiğinden bir gün bu gizlenen yerlere gizlice birden bire girerek bütün bu halkı kılıçtan geçirdiler. Sonra bir kısmını sarp kayalıkların üzerinden aşağıya fırlattılar. Bunların cesetleri,öyle yığınlar teşkil etmişti ki, bütün zemini kaplıyordu. Kan dere gibi aktı, kimseye aman vermediler. Hadiseden hayli zaman sonra bile zavallıların kemikleri taş yığınları gibi nazara çarpıyordu. Tatarlar “Celâl” lakabını taşıyan prens üzerine de yürüdüler. Bu “Hasan” büyük prens “Zakare” ve “İvane”nin kız kardeşinin oğlu idi. Bu dindar, Allah’ı sever, hâkim, selim , merhametli fukaraperver bir adam idi. Bir yere kapanıp ibadetle vakit geçiren bir rahip gibi gece gündüz dua ve niyazında sebatkâr idi. Pazar gecesi sabaha kadar uyumadan hep Hz. İsa’nın ölüm sonrası öpülmesi ayinini kutlardı.; papazların sadık dostu olup, bir işin üstüne çok düşer titizlike ve devamlı İncil okurdu.²⁷ “Donguik”/Donguig ismindeki çok dindar olan validesi ve karısı “Vaktanağ”/ Vakhthang’ın vefatından sonra üç oğlu Celâl, Zakare ve İvane’yi büyütmüştü.

Mukaddes Kudüs şehrine gidip orada senelerce ikamet etti. Her türlü zevke karşı koyarak ve kanaatle yaşayarak ibadet etmesiyle etrafında bulunanların hayret ve takdirini topluyordu. “Abğar” ın karısı “Helen” gibi varını yoğunu fakirlere dağıtıyordu. Ve alınının teriyle kazandığı para ile onları besliyordu. Bu şehirde vefat etti.

Cenab-ı Hak kendisini ululayanı saadet-i ebediyeye mazhar eder. Mezarının üstünde Kâbe şeklinde bir nur göründü... Bu hâkim prens “Celâl” Tatarların hücumunu görünce /172/ civar halkı acem lisanında Kukanaperet/ Khqkhanapert adlanan²⁸ müstahkem mevkide topladı. Tatarlar kendileriyle beraber gelmeyi, barışçıl ve dostane bir surette teklif edince önce onlarla tedbirli bir tarzda uzlaşabildi. Sonra beraberinde kıymetli hediyelerle onların davetine icabet etti. Tatarlar hakkında hürmetkârane muamele ettiler. Prensiğini bir takım emval, emlak ilavesiyle iade ettiler. Aynı zamanda, her sene harbe birlikte gitmek üzere kendilerine iltihak etmesini onlara karşı itaat ve sadakat göstermesini de emrettiler. Prensiğini çok maharetle idare etti. Yanına gelip giden Tatarların gerek yiyecek gerek diğer ihtiyaçlarını temin için ne mümkünse tedarik ediyor, hatta kendi emvalinden de bu uğurda sarf ediyordu. Böylece memleket onların taarruzundan korunmuş oluyordu.

²⁷ B İşaretili el yazısı kitapda. Özel isim şeklinde hususi bir lakap idi. “Vartan” diyor ki: Bu prens “Hurışşah” /Khorischah adlanıyordu.

²⁸ Bu kale “Artsah” eyaletinde, yine hasene ait olan “Katinasar” karşısındadır. Ki, orada yine bu isimde bir manastırda bu hükümdarın aile kabirleri bulunuyordu.

Fakat Tatarların bu hüsnü muâmelesi yalnız buraya münhasır olup bütün diğer bölgelerin ahalişi pek fena muâmelelere uğramış oluyordu.

Tatarların İşgali – Kısaca Tasviri

16-Altında ezildiğimiz sefaletlerden kurtulmak selamete kavuşmak ümidini besleyen bizler gelecek nesillere bir yadigar bırakmaya emel edindiğimizden, Tatarların lisanını ve diğer vasıflarını gizliyi arayan ve meraklı olanlara az kelime ile tanıtacağız.

Görünüşleri dehşetengiz ve iğrenç ve tiksinti veriyor idi. Pek azı müstesna olmak üzere hemen hep sakalsız idiler. Dudak ve çenelerinde sayılabilecek kadar az kıl vardı. Gözleri küçük ve çekik, sedaları ince ve keskin idi. Tatarlar uzun müddet yaşayan ve mukavemet eden bir ensardı. Erzakları mebzul olduğu zaman gayrı kabil teskin bir hırs ve iştaha ile yiyip içiyorlardı. Bilakis yokluk içinde buldukları vakit açlığa kolayca tahammül edebiliyorlardı.

Her cins hayvanın etiyle beslenseler de at etini hepsine tercih ediliyorlardı. Hayvanı iri parçalara ayırdıktan sonra tuzsuz olarak haşlıyor veya kızartıyorlardı. Onu müteakip küçük keserek tuzlu suya batırıp yiyorlardı. Bazıları deve gibi diz çökmüş, bazılarda oturmuş oldukları halde yiyorlardı. Yemek esnasında efendi ile hizmetçinin hissesi eşitti. Kımızı ve şarabı içerken içlerinden /173/ birisi eline büyük bir kap alıyor, ve küçük bir kadehe boşaltarak içiyor idi. İçkiyi evvela semaya, sonra sırayla doğuya, batıya, kuzeye ve güneye doğru fırlatıyordu. Bu ayş ve nüş müteakip kadehten biraz içerek başlıca reislere takdim ediliyordu. Tatarlara yiyecek veya içecek bir şey getirilince, evvela bunu ikram edene tattırıyorlardı. Maksatları, bunda zehir bulunmadığına kanaat getirmektir. İstedikleri kadar kadın alabiliyorlardı. Zevceleri meyanında zina işleyenleri merhamet etmeden öldürüp cezalandırdıkları halde, kendileri haricinde yabancı kadınlarla veya ayırım yapmadan istedikleri kadınlarla münasebette bulunmakta beis görmezlerdi. Başkaları tarafından hırsızlık yapılmasına hiç tahammül edemezlerdi. O derecede ki, buna cüret edenleri zalimce bir surette öldürürlerdi.

Kendileri hiç bir din ile ilgili değildiler. Bir âyin yapacak mezhepleri bile yoktu. Bununla beraber Allah'ın ismi dillerinden düşmezdi. Bununla varlığı lüzumlu olan Cenab-ı Hak'ı mı yoksa herhangi bir mabudu mu kast ettikleri meçhulümüzdü. Zaten kendileri de bundan habersiz idiler. Hükümdarlarını Allah'la, denk tutuyorlardı. Dünyayı paylaştıklarını semanın Allah'a, arzın hakanlarının hissesine düştüğünü her vesile ile tekrar ederlerdi. Bunu ispat için şöyle iddia ediyorlardı : Halihazırda ki hükümdarlarının babası Cengiz Han bir ademin zürriyetinden gelmedi. Fakat görülmeyen yerlerden vürud eden bir nur validesinin hanesi çatısından girip ona şöyle hitap etti. “Gebe kal ! bir oğlun olacak bu oğlan dünyaya hâkim olacak !” onların gönlüne göre bu hükümdarın dünyaya gelme şekli böyle idi.

Bu keyfiyet Mamıyanlar ailesine mensup Serkesen, Amir Anın ve Arslan Bey'in kardeşi Marzba'nın oğlu “Prens Greguvar” tarafından bize nakil edildi. Kendisi de bu rivayeti Tatarların ileri gelenlerinden “Gutun-Noyan” isminde bir

zatin- bir gün küçük çocuklara ders verirken bizzat ağzından iştmiş idi. Tatarlardan biri ölünce veya kendileri tarafından öldürülünce, bunu birçok günler beraberlerinde taşırlardı. Bazen de yakarlardı. Zira zannediyorlardı ki bir şeytan ölenin cesedine girerek bir stürü saçmalar dinletir.

Ölüyü derin bir çukurun içine elbise ve silahları, altın ve gümüş nesi varsa hep bir arada gömdükleri de vaki idi. Ölü, reislerden biri ise erkek ve kadın bütün köleleri hizmet etmek için beraber defin edilirdi. Atları bile bundan hariç kalmıyordu. /174/ Zira, itikatlarınca, gömülen şahıs öbür dünyada büyük muharebelere iştirak ediyordu. Müteveffanın hatırasını teyit için atının karnını yardıktan sonra bu delikten hayvanın bütün etini kemikleri hariç çıkarıyorlar, eşhasını, kemiklerini yakıyorlardı. Derisini bellisizce dikeyiyorlar, karnından ucu sivri bir değnek geçirerek ağzından çıkarıyorlardı. Sonra bu deriyi bir ağaca veya yüksek bir mahalde asıyorlardı. Tatar kadınları sihirbaz idi. Her vakit büyücülerinin talimatına göre o sûrette hareket ederlerdi. Lisanları kaba ve anlaşılmazdı. Bazı kelimelerini ihtiva etmek üzere şu cetvel tanzim edilmiştir.

Allah: Tankri ; **İnsan:** E're' (Hererian B. Yazmasında) ; **Kadın:** İme' (Aph'deh: B. Yazmasında) ; **Ana :** Ak'a ; **Baba:** Ezga ; **Kardeş:** Ağa ; **Kız Kardeş:** Agacı ; **Baş:** Birun ; **Gözler:** Nidun ; **Kulaklar:** Çik'in ; **Sakal:** Sakal ; **Yüz / Çehre:** Yüznur= Yüz ve Yunun (Logh B. Yazmasında) ; **Ağız:** Aman ; **Dış:**Situn ; **Ekmeç:** Otmank=(Aurmag B yazmasında) ; **İnek:** Onen ; **Dişi Koyun:** Ghouinu ; **Zeytin Yağı:** Ak-ar ; **Kuzu:** Ghurğan ; **Keçi:** İman ; **At:** Mori ; **Katır:** Lusa ; **Deve:** Taman; **Köpek:** Nokha ; **Kurt:** Zina 175 ; **Ayı:** Atiku ; **Tilki:**Hunkan ; **Tavşan:** Tebeleğ'a = (B yazmasında) ; **Kuş :**Takya ; **Güvercin:** Gukaçya = (B yazmasında) ; **Kartal:** Kuş = (B Yazmasında) ; **Su:** Osun ; **Şarab:** Darasu ; **Deniz:** Dangez (B yazmasında) ; **İrmak:** Olansu (B yazmasında) ; **Kılıç:** Guldun ; **Yay:** Nemu ; **Ok:** Semu ; **Prens:**Noyan ; **Kral:** Melik ; **Büyük Prens:** Eke-Noyan ; **Erz:** El (B yazmasında dünya) ; **Kök:** Kukav= Mavi ; **Güneş:** Naran ; **Ay:** Sara ; **Yıldızlar:**Sağa(Hudut)= (B yazmasında) ; **Aydınlık:** Udur ; **Gece:** Suini ; **Yazıcı:** Bitikçi ;

²⁹**Şeytan:** (Eleb) Parahur

Uzun müddet bizlere meçhul bu ve sair o derece vahşi kelimeler, bilahare tarafımızdan bilmeceburiye öğrenilmiştir. /176/

Ve sair bütün reislere takdim edilen en büyük devlet ileri gelenleri şunlardır: Ordunun başkumandanı Çarmağan Noyan; bu zat aynı zamanda adalet dağıtmak

²⁹ Bu liste elimizdeki en eski Moğol kelimeleri numunesi olduğundan aynen naklettik. (Asıl makalede Moğol yazılmışsa da, tabii imkansızlıktan onları diğer Ermenice harfler gibi mualesef terke mecbur olduk. Mütercim) Moğolca harflerle yazılmayanlar, “Şemit” ve “Kuvaleski” nin lugatlarında bulunmayanlardır. Bunlardan bir kısmı Arapça’dan, bir kısmı Türkçe’den, Mösyö “Statuslas; Jölyen” e nazaran bir tanesi de Mançuca dan alınmadır beş Moğol kelimesini de yine bu alimin yardımı sayesinde temin ve tespit edebildim.

işlerine bakmakla da vazifeli idi. Muavinleri “İsrar Noyan”³⁰, “Gutun Noyan”,³¹ “Dutun Noyan” Orduyu sevk ve idare eden “Çağatay” ki, Hak mezhepten batıl mezhebe geçenler tarafından katledilmiştir. Onların daha birçok başka generalleri olduğu gibi ordunun sayısı de sonsuz idi.

Suriyeli Hâkim

Bütün mahlukatının hayatının korunmasını isteyen Cenab-ı Hak, lütuf ve keremiyle, Tatarlar arasında Allah’tan korkar dine bağlı bir adam türetti. Aslen Suriyeli olup “Simeün” isminde olan bu adam “Hakanın Babası” veya “Rabben Attha” unvanını , taşıyordu. Süryanice “Rabban” hâkim, “Atha” baba manâsına geldiğine göre bu, “Hâkim Baba Simeun” demektir.

“Simeün” Hıristiyanların merhametsizce katledildiklerini haber alınca, hakanın huzuruna çıkarak, hiç mukavemet göstermeyen silahsız masum ahalinin ayırt edilmeden imha edilmemesi için ordularına bir emirname göndermesini kendisinden talep etti. Bu suretle hareket edildiği takdirde Hıristiyanların sadık tebaa olacaklarını temin etti. Hakan, adı geçeni ödüllendirip taltif ettikten sonra, başkumandana iletilmek üzere ona bir mektup verdi. Bunda Süryani hâkiminin arzularına uygun hareket olunmasını emrediyordu. “Simeun” memur edildiği vazifesini ifa için hareket etti. Hıristiyanların imdadına yetişti. Onları ölümden, esareten kurtardı. Müslüman şehirlerinde bilhassa “Tebriz”, “Nahcivan” gibi ahalisi bize tamamen husumet gösteren bu yerlerde kilise inşa etti. Bu şehirlerde Hıristiyanlar alenen hayvana binmeye, gidip gelmeye , kiliseler inşasına cüret edemezlerdi. “Simeun” salipler dikilmesini, gece ve gündüz kilise çanlarının çalınmasını, ölümlerinin dini merasim ile gömülmesini talep etti. Kimse hakanın bu emrine muhalefet edemediği gibi, Tatar askerleri Süryani hâkime karşı hakanları derecesinde hürmet gösteriyorlar ve kendisine danışmadan hiçbir işe teşebbüs etmiyorlardı. Simeun’un bütün vatandaşları, tamgasını havi varakayı taşıyan olunca serbestçe her tarafa /177/ gidip geliyorlar ve icrayı ticaret ediyorlardı. Onun ismini vererek yardım isteyenlere kimse dokunamıyordu. Tatar generalleri, düşmandan aldıkları ganimetten ona da bir hisse ayırıp takdim ediyorlardı. Bu adam yaratılıştan mütevazı; yeme ve içmesinde kanaatkâr idi. Ancak akşamları az bir gıda alırdı. Böylece Cenab-ı Hak “Simeun” vasıtasıyla, esarete gezen milletini teselli etti. Bir çok Tatarları vaftiz etti. Takdire şayan hayatı herkese derin bir hürmet ve korku ilham ediyordu. Şu satırları yazdığım sırada Ermeni takvimine göre 690 (20 Kânûn-ı sâni 1241-19 Kânûn-ı sâni 1242) tarihinde bulunuyorduk. Ermenilerin kralı I. Hetum³² idi. Kardeşi cesur “Sempad” baş kumandı. Prensler prensi, pederleri “Konstantin” idi; Sen Greguvar’ın makamını işgal eden Katolikos “Herum-Gala” da ikamet eden faziletli ihtiyar “Konstantin” idi. Kral Hetum’un kardeşi “Sinyor

³⁰ veya “Hasrar Noyan”

³² veya “Çurçun Noyan” (B yazması)

³² Kral I.Hetum- “Kilikyalı Sempat’ın tarihine göre 1226’dan 1270 tarihine kadar saltanat sürdü.”

Bazil" piskopos ve aynı zamanda Katolikos'un halefiydi. Ağvanlar'ın Katolikos'u Sinyör Narses idi. Halim, selim olan bu adam o tarihte "Magafor"³³ sancağında kain Kamış manastrında ikamet ediyordu. Yeğeni "Jak" baş piskopos idi. Tatar hâkimiyeti cihan şümuldü. Ben dahi o sırada "Kırk" yaşında bulunuyordum.

Gariye: Teodoziyopolis (Erzurum)'in Yağma Edilmesi

18- Ermeni takvimine göre 691 (20 Kânûn-ı sâni 1241-19 Kânûn-ı sâni 1242) senesi başında Hakan kendi ordularına bir emirnâme göndermiş ve dili tutulan başkumandan Çarmağan'dan boşalan makamın, talihe göre subaylarından³⁴ "Bayçu-Gurteci"ye tevcih ettiğini bildirmiştir.Çünkü Tatarlar her işlerini fal ile görürlerdi. /178/

"Baçu/Baycu -Gurteci", vazifesini deruhte eder etmez, kumandasına tabi bütün milletlerden asker topladı. Ve Ermenistan'ın, Sultan-ı Rûm'un tahtı hükümraniyesindeki kısmı üzerine yürüdü. "Garin" sancağına vasıl olunca, bugün Garin tesmiye edilen "Teodoziyo Polis" şehrini muhasara altına aldı; ve teslim olmaları için ahali yanına mükaleme memurları gönderdi: Mahsara altındakiler bu teklifi kabul etmedikten başka onları hakaretle kovdular ve surların üstüne çıkarak Tatarlara sövüp saymaya ve küfür etmeye başladılar. Bunlar barış içerikli tekliflerinin kabul edilmediğini görünce, surun yıkılması esbabını ihzar için generallerden emir aldılar. Derhal faaliyete geçip bir çok mancınıklar yerleştirerek suru yıktılar. Kale dahiline girerek kimseye aman vermeksizin tamamını katlettiler. Şehri yağma ettikten sonra ateşlediler. Burası birçok Hıristiyan ahalisinden başka, Tacikler ve onlara iltihak eden bir çok havali halkı ile dolu idi. Orada, büyük küçük parçada sayısız Tevrat ve İncil buldular. Düşmanlar pek kıymetli olan bu kitapları yağma edip Tatar ordusuna hizmet eden Hıristiyan askerlere düşük fiyatlarla sattılar. Bunlar o kitapları büyük bir sevinçle aldılar, her biri kendi memleketindeki kilise ve manastırlara hediye ettiler. Despot, papaz çocuk ve kadın bir çok esirleri ellerinden geldiği kadar serbest bıraktılar. Vahram'ın oğulları "Prens Avak, Şehinşah, Akboğa " ile "Tof" ın³⁵oğlu olan ve kalbinde Allah korkusu bulunan "Greguvar Dugateşan" [Allah kendisinden razı olsun] ve ordularını bütün esirlere hürriyetlerini iade etti. Ve onları istedikleri yere gitmekte serbest bıraktı.

Tatarlar yalnız "Garin" i değil, Sultan-ı Rûm'a ait birçok sancakları da tahrip ettiler. Sultan-ı Rûm bu hale çare bulmaktan aciz idi; Çünkü firar ederek tatar

³³ Çamiç'e göre bu sancak Kukark vilayeti dahilinde idi. İncici (Eski Ermenistan,s. 526-527 eteyenurbalini işhâd ederek, burasını Artsah vilayeti ile bu vilayetin aksamından bulunan "Kartman Sancağı" ve "Kegam Kali" sevahili arasına dahil ediyor.

³⁴ "Dussun" un "Moğollar Tarihi" kitabında (7. Kitabı , 2. Fasıl) Baycu tesmiye olunmuştur.

³⁶ B yazmasından "Tov"un oğlu.

korkusundan kaçıp bir yere gizlenmişti. Hatta öldüğü bile iddia olunuyordu. Bu akından sonra ganimetle yüklü olan Tatar ordusu Őevk ve memnunluk içinde güzel ve mümbit olan “Mugan” ovasındaki kışlık kararg hına kış mevsimini geçirmek üzere avdet etti.

Sultan-ı Rûm ile Tatarlar Arasındaki Muharebe

19-Moğollar, Ermenistan ve Ağvanı ovalarında rahatça kararg h kurdukları sırada /179/ “Sultan Gıyaseddin” (Keyhüsrev) in elçileri gelip, Taciklerin adetlerini veçhile, mağrurane ve tehdit dolu sözler sarf ettiler; ve “Őehirlerimizden birini tahrip etmekle sultanımızı mağlup ve kudret ve azimetini kesr ettiğinizi mi zannediyorsunuz!” dediler ve sultanın bu sözlerini de tebliğ ettiler. Őehirlerimizin adeti gayrı kabil sayıdadır. Askerleri ise saymakla bitip tükenmez. Orada kal! Bulunduğun yerde beni bekle, bizzat gelip sana silahlı olarak ziyaretine karşılık vereceğim.

Buna yüksek perdeden daha bir çok Şeyler ilave ederek gururlarını gösterdiler. Elçi, kendilerine tabi olanların karılarını ve ordusunu alarak “Mugan” ovasına gelecek kış geçirmek için geleceğini söyledi. Bu sözler Tatarlar üzerinde sabırsızlık alameti doğurmadı. Hiçbir cevap vermediler: yalnız, başları bulunan Ba u/Baycu -Noyan Şu sözlerle iktifa etti.

‐Pek mağrurane söylediniz, muzafferiyet Allah’ın muvaffak edeceği tarafta tecelli edecektir.‑ Böylece, elçiler müteakiben gelip tahrikatta bulundularsa da, Tatarlar hiç telaş etmediler. Ve bol çayırları havi muntika da atlarını otlatmak üzere Ermenistan’a avenisiyle gelen adamlarını yavaş yavaş topladılar. Sonra her gün yavaş yavaş yürüyerek, sultanın karargahına doğru yollandılar. Bu karargah Ermenistan’ın bu prene ait kısmında, “Ase aman-Geduk”³⁶

tesmiye olunan köyden uzak olmayan bir mahalde idi ki, prens bir büyük cemaat ile, kadınları, odalıkları, altın g m şleriyle, velhasıl saltanat makamına has olan debdebe ve tantana ile burada karar kılmıştı. Bütün bu kalabalığı avlanmak zevki için beslenmiş vahşi hayvanları, bir çok yılan, hatta keçi, ve fareye varıncaya kadar beraberinde sürüklenmişti. Gerçekten de böylelikle ordusuna, düşmandan hiç korkusu olmadığını göstermek istiyordu.

Bu esnada başkumandan “Ba u/Baycu/Bayçu”: Tatarlara mahsus fevkalade mahareti ile kendi askerlerini muhtelif kıtaata tefrik ederek cesur zabitlerine tevdi etti. Bunların safları arasına muhtelif yerlerden koşup gelen yardımcı askerlerini tevzi suretiyle her türlü hıyanet ihtimali /180/ bertaraf edildi. Sonra en cesurlarını seçip ilk hat’a sevk etti. Tatarlar sultanla karşılaşınca, onu firara mecbur ettiler. Bu prens bütün eşyasını yerlerinde terk ederek canını zor kurtarabildi. Tatarlarda takibine koyularak askerlerini merhamet etmeden kılıçtan geçirdiler. Sultanın

³⁶ Ase aman Geduk Yukarı Ermenistan eyaletinde ve “Garin” ile “Ezenka” Şehirleri arasında imtidad eden ovada kaimdir.

karargahına girince prensin kaçmış, ordusunun tamamen bozguna uğramış olduğunu gördüler; bunun üzerine Tatarlar şuraya buraya dağılarak bir çok mahalleri yağma ve tahrip ettiler. Bir çok altın, gümüş, kıymetli elbise, deve, at, katır, azim miktarda hayvanat topladıktan sonra “Kapadokya Kayserisi” şehrini muhasaraya gittiler. Buranın ahalisi teslim olmak istemediklerinden şehri hücum ile zapt ettiler. Sakinlerini kılıçtan geçirdiler. Bütün memleketlerini ele geçirip, şehri çöle benzettiler. Oradan, “Sivas- (Sebaste)” üzerine yürüdüler.

Ahalisi hediyelerle istikballerine çıktıklarından, bunların hayatlarını başladılar; yalnız servetlerinden bir miktar almakla iktifa ettiler. Burasını hâkimiyetleri altına aldıktan ve kendi namlarına idare etmek üzere memurlar tayin ettikten sonra çekildiler. Oradan “Ezenka” şehri üzerine yürüdüler. Buraya hücumlarını tekrarladılar. Şiddetli ve kanlı bir mukavemete tesadüf edince, ahalisini hile ile şehrin surlarından çıkarabilmek için sulh teklif edecek gibi göründüler. Muhasarada kalanlar imdattan mahrum olduklarını görünce sulh teklifine muvafakat ettiler. Fakat Tatarlar derhal üzerlerine atılarak erkek kadın hepsini öldürdüler.

Bir kaç erkek çocuk ile kızları esir alarak götürdüler. Böylece çeşitli eyaletleri tahrip ettikten sonra “Teprice” şehri önünde gözüktüler. Buranın ahalisi herhangi bir mukavemetin imkansızlığını görünce isteyerek teslim oldular. Tatarlar yalnız servetlerinin bir kısmını yağma ettiler; ve başka bir zarar vermeden çekildiler muzafferin ve ganimetlerle yüklü olarak Ermenistan’daki ve Ağvanlar memleketindeki kışlık karargâhlarının yolunu tuttular. Tatarlar bu akınlarda hiçbir zayıf vermediklerinden iyi bir halde idiler. Cenab-ı Hak bunları ahali üzerine afat olarak saldırmıştı; Tatar ordusunda harp eden Hıristiyanlar, gerek gizli gerek açıktan açığa bir çok esirlerin hürriyetlerini iade etmişlerdi. Bunların arasında papaz ve rahipler de bulunuyordu. Büyük prensler “Avak”, “Şehinşah”, “Vahram” ve oğlu “Akboğa” Kadeşanlı “Celâl Hasan” /181/ askerleri çekilen teyzesi ile Tufg’un oğlu “Greguvar” ve diğer reisler ve askerleri, esirlere kudretleri yettiği kadar aynı muamelede bulundular.

Bu olay Ermeni takvimine göre (692) miladi tarihe göre (20 Kânûn-ı sâni 1243-19 Kânûn-ı sâni 1244) de cereyan etmiştir.

Ermenistan Kralı Hetum ve İcraatı

20-Bu vakayı tahdit ettikten sonra, “Kilikya” ve ta’abi kralı olan “Hetum” Rum sultanının Tatarlar tarafından mağlup edildiğini görünce onlara muhteşem hediyeler götüren elçiler gönderdi. Maksudı Tatarlara bağlılığını arz etmek ve onlarla barış anlaşması yapmak idi. Elçiler “Büyük Kapıya” gelince, “Prens Celâl” tarafından Baçu /Baycu Noyan’ e ve Carmagan’ın zevcesi “Eltina” Hatun’a takdim edildi. “Baçu/ /Baycu Noyan” elçilerin ne için geldiklerini öğrendikten ve getirdikleri hediyeleri gözden geçirdikten sonra, kralın nezdine iltica etmiş olan sultanın validesinin, zevcesini, ve kızını kendilerine teslim etmesini talep etti. Bu talep kral Hetum’u pek kederlendirdi; ve “Oğlum Leon’u istemelerini tercih

ederdim” dedi. Fakat onlardan korktuğu ve cevabı ret verirse büyük felaketleri üzerine celp edeceği için ister istemez, bu prensleri onların eline teslim etti. Aynı zamanda onları almağa gelenlere karşı pek cömert davrandı. Bunlarda avdetlerinde prensleri kumandanları “Ba u/Baycu ” ya ve diğer generallere takdim ettiler. Bunlar, prensleri tasarrufları altında görünce, çok ziyade memnun oldular ve kralın adamlarını iltifatlara boğdular. Gerek kendilerine gerek atlarına bütün kış müddetince erzak tahsis ettiler. Filhakika ilkbaharda “Kilikya” ya avdetlerinde onlara refakat etmek fikrinde idiler. Bu suretle kralın elçileriyle bir dostluk muahedesi akd ettiler; ve kendi dillerince yazılmış olan ve “Altına”³⁷ adlandırdıkları bir mektubu bu elçilere emanet ettiler; Sultana karşı yeni bir taarruzda bulunmak için ilkbahara kadar beklediler. /182/

Kilikyada Lamprun Prensi Konstantin İsyan Ediyor

21-“İkinci Leon” un sahip olduğu küçük memleketi içinde “Lamprin”³⁸ diye adlanan zapt edilmesi imkansız bir kale vardı. Bunun sahibi olan “Hetum” ismindeki prens, Leon’a karşı isyan etti. “Leon” mükerrer gayretlerine rağmen, onu itaati altına alamadı. Fakat kardeşi “ c nc  Rupen” in kızının oğlu Oşin’e vereceğini ve kendisiyle bir anlaşma yapacağına söz vererek “Hetum” u aldatmaya muvaffak oldu. Onu oğullarıyla beraber yakaladı. Türlü işkencelerle onların elinden kalelerini aldı. Oraya “Kraliçeler Kraliçesi”³⁹ namına Taşıban validesini ikame etti. Burasını ailesine ait bir “Has (Apanage)” gibi muhafaza edeceğini aksi takdirde aforoz olmayı göze aldığını yazıyla tespit etti; ve “Burasını herhangi bir kimseye terk edersem Allah’ın laneti üzerine gelsin” diyerek, kaleyi hanedanına has olarak hış etmeye kendi kendine yemin etti: “ nk , diyordu duvarlarının sağlamlığına güvenerek sahipleri daima isyan etti”. “Leon” vefat edip kızı “İzabel” yerine geçince prensler prensi “Konstantin” katolikos “Janohans” ve diğer ileri gelenler ile anlaşıp henüz pek geçen  lu “Hetum” u Antakya prensinin  lu olup hapse atılmış olan “Filib” in yerine Leon’un kızı ile evlendirerek tahtına oturttu.

³⁷ Büyük Hanın mührüyle ve altın yaldızla mühürlenmiş bir yazılgadır.

³⁸ Bu mevki bugün “Nemirun Kalesi” ismini taşır, Tarsus’un kuzey batısında iki günlük mesafede Toros boğazlarından biri içindedir. Bu kale Rum İmparatorluğuna tabi Hetumiyen prensleri ailesine ait idi. Bu prenslerin menrei ve se ereleri hakkında “Ermeni Tarihi  zerine Tetkikat” isimli eserimde tafsilat bulunur. (Mütercim)

⁴⁰ Rıta (Marbatiet) Hetumyen prensleri ailesine mensup Barbarun senyörü “Sembat” in kızıdır. İkinci Leon’un babası ”Setefane” ile izdivaç etmişti.

“Konstantin”, “Hetum” un oğlu olup kendisi gibi “Konstantin” tesmiye olunan kayınbiraderinin yardımlarını temin için⁴⁰ ailesine has olmak üzere Lampron Kalesini kendisine iade ve oğlunun “Segatir”liğini⁴¹ onun uhdesine bıraktı. Fakat “Konstantin” bir müddet /183/ sonra pederinin itiyadına tevfikan, hemşiresinin oğlu kral “Hetum”a isyannı ilan etti. Kralın babası “Konstantin” bizzat kral bütün gayretlerine rağmen onu tedip edemediler. Asi, Sultan-ı Rûm’un korumasından kuvvet alarak itaatsizlikte sebat ediyordu. Sultan-ı Rûm, Tatarlar tarafından firara mecbur edilince kral “Konstantin”in sığındığı kale müstesna olmak üzere, “Lampron” civarındaki köyleri itaati altına aldı.

Bu prens, krala elçiler gönderip sulh talep etti; ve oğullarını, rehine olmak ve hizmetinde bulunmak üzere göndermeyi vaat edip buna mukabil kaleyi muhafaza için kendisine müsaade verilmesini şart kıldı. “Hetum” buna muvafakat etmek istemedi. “Konstantin” tekliflerini iki üç defa tekrar etti. Kral ve oğlu aynı suretle bu teklifleri tekrar ret ettiler; bunun üzerine “Konstantin” İkonyum’a (Konya) gitti. Ve kralın düşmanı olan Sultan-ı Rûm askerlerini yanına alıp, kralın askerleri karargahlarına bölük pörçük bir halde dağılmış buldukları bir anda, birden bire bastırdı. “Kilikya”nın içlerine kadar girdi. İntikam kastiyle bir çok köyleri ve tarlaları yakıp yıkarak ahalisini esir ve bir çok Hıristiyanları öldürüp, emvalini yağma etti.

Bu felaketlere şahit olan kral kuvvetlerini topladı; saldıran kalabalığın üzerine cesur bir surette yürüyerek onları tamamen imha etti. Yalnız saldırgan ancak bir avuç askerle kaçıp kurtulmaya muvaffak olabildi. Kral onu yedi defa bozgunluğa uğrattı. Mağlup “Konstantin” kalesine sığınarak bir adım daha öteye çıkmaya cesaret edemedi.

David Kral Oldu

Hile ve fikir icadıyla meşhur olan okçular milleti (Tatarlar) Gürcistan kraliçesi “Rusudan”a çeşitli defalar haber göndererek, ya gelip kendilerini bulmasını veyahut genç oğlu “David”i yardımcı askerler ile göndermesini ısrarla teklif ettiler. Fakat kraliçe az sayıda asker göndermekle yetindi. Ve evvelce gönderdiği elçi geri dönmediğinden kendisi bizzat yanlarına gidemeyeceğini “İvane”nin oğlu “Avak” vasıtasıyla bildirdi. Tatarlar kraliçenin damadı⁴² olan Sultan-ı Rûm’u mağlup ve bir çok şehirlerini zapt ettikten /184/ sonra, bunun nezdine “Prens Vahram”ı gönderip teslim olmasını teklif ettiler. “Vahram” geri dönüşünde, kraliçenin kardeşi “Çorci-Laşa”nın oğlunu beraberinde getirdi. Bunu kraliçe “Rusudan” kızının refakatinde olarak Sultan-ı Rûm’un yanına göndermişti. Bundan maksadı yeğeninın sultan tarafından katlettilmesini temin idi. Çünkü

⁴⁰ “Dulauriye ” burada “Brosset” yi tenkiden bir takım fikirler söylüyorsa da Ermeni tarihinin tefriatına aid bulunan bu cihetleri terk ettik.(Mütercim)

⁴¹ İran “Arşakiyan” ını takliden Ermeni saraylarına dahil edilmiş olan bu “taç giydirci” memuriyeti hakkında “Dulauriye” uzun izahata girişmekte ise de terk ettik (Mütercim)

⁴² “Gıyaseddin”in evlendiği prenses, Rusudan’ın kızı “Tamar” idi.

yeğenin bir fesat topluluğu teşkil edip saltanatı elinden alacağını kendi kendine kuruntu ediyordu. Sultan-ı Rûm bunu mahpus olarak yanında bulunduruyordu.

“Vehram” adı geçeni kurtardıktan sonra Tatarlara dedi ki “Bu kralın oğludur. Tahta çıkmak hakkı için kraliçe kendisinden bu hakkı gasp etti.” Tatarlar “Rusudan” a muhalefet etmiş olmak için bu prensi hükümdar tanıdılar; ve Hıristiyanların adetince takdis edilmesini ve evvelce pederine tabi olan reislerin kendisine tabiiyet etmelerini ve merkez saltanatını Defkis (de) tasis etmesini emrettiler. General rütbesindeki “Avak”, “Zagara” nın oğlu “Şehinşah”, “Vahram” ve Oğlu “Ak-Boğa” gibi Tatarların hizmetinde bulunan en maruf reisler, prensi “Mezkita” ya götürdükten sonra, Gürcistan katolikosunu çağırıp onu takdis ettirdiler. İsmi “David” idi. Halası “Rusudan” bunu haber alınca bu prens gibi “David” tesmiye olunan oğlu ile beraber “Su Anat-Afkazet” e kaçtı. General “Batu” ya elçiler göndererek nüfuzunun tanınmasını rica etti. Bu general Han’ın akrabasından olup Rus memalikini, “Derbend. Oses” i işgal eden ordunun kumandanıydı,⁴³ ve Han’dan sonra ikinci derece sahip nüfuz bir adamdı. “Batu” Rusudan’nın “Defkis” de ikamet etmesine karar verdi. Tatarlar buna muhalefet etmediler. Çünkü o zaman Han henüz ölmüştü.

Ağvanların Katoligos’u Sinyör Nerses Bab-ı Hükümet’e Çağırılıyor

23- Tatar ordusu “Ermenistan” ve “Ağvanya” ovalarında kışladığı bir sırada, yukarıda bahsi geçen Suriyeli doktor, Ağvanlar Katolikosundan bahis edildiğini işitince, onu “Çarmağan”ın zevcesi “Eltina Hatun” a tanıttı-Bu kadın kocasının dili tutulduktan sonra idare-i umuru eline almıştı-; O, bu civardaki Hıristiyanların ruhani reisinin, kendi bulunması lazım olan yerden /185/ uzakta yaşadığını, Tatarları ziyarete gelemediğini söyledi. Bunun üzerine Tatarlar kendisine şöyle bir tebligatta bulundular; “Herkes geldiği halde yalnız sen bizi görmeğe gelmiyorsun; derhal gel eğer kendi rızanla gelmez isen , seni cebren ve hakaret eder bir surette getirtiriz.

Katolikos,⁴⁴ Miyafor sancağı dahilindeki “Kamış” manastırında ikamet ettiği için “Avak”ın idare nüfuzu altında bulunuyordu. Binaenaleyh, bu seyahatine başka anlam verilir korkusuyla Avak’dan müsaade almadan hareket etmeye cesaret

⁴³ “Kıragos” Moğol İmparatorlarının ünvanını bazen, Han bazen de Hakan olarak kabul ediyor.

⁴⁴ Ağvanların 63. Katoligos’u “Üçüncü Nerses” Kıragos’a nazaran Ermeni takvimine göre 684’den (Miladi 22 Kânûn-ı sâni 1235-21 Kânûn-ı sâni 1236) 710 senesine (Miladi 15 Kânûn-ı sâni 1261-14 Kânûn-ı sâni 1262) Vartan’a nazaran ise vefatıyla belli olan 711 senesine kadar (Miladi 15 Kânûn-ı sâni 1262-14 Kânûn-ı sâni 1263) o makamda kaldı. (Şah Hatun, Açmeyazın Katedur eliyle Ararat Beş Sancağının Tarifi. c. 2, Acmeyazın tabı’ 1842,s.341-342).

edemedi. Ve hizmetlilerine, kendisini davete gelenlere Avak'ın yanına gittiğini söylemelerini tembih edip saklandı. Tatarlar, gelmesi için ikinci ve üçüncü defa haber gönderip tehditleri artırdılar.

Bu esnada "Avak" azimetine müsaade ettiğinden "Mugan" ovasında bulunan Tatar karargahına yollandı. Beraberinde iktidarı nispetinde hediyeler götürmeyi de ihmal etmedi. O esnada Suriye'li doktor "Tebriz"e gitmiş bulunduğu karargahta değildi. Hükümet kapısına vardığında Katolikos, Eltina Hatun'un huzuruna çıktı. Ve bunun tarafından iyi kabul görüp saygı gösterildi ve ikram edildi. Hatta "Eltina Hatun" adı geçeni o sırada oğlu "Bara-Noyan" in ⁴⁵

izdivacı münasebetiyle düğüne davetli bulunan en yüksek rütbeli ümeranın baş tarafına oturttu. Oğlunu bu yüksek rütbede bulunan "Gutun-Noyan" in kızıyla evlendirirken, kızını da diğer keza yüksek bir mevki' işgal eden "Osor-Noyan" ismindeki zatın oğluluyla evlendiriyordu. Daha sonra bu düğünler şerefine Tatarlar sevinç gösterileri yapıyorlardı. Hatta prenses Katolikos'a hitaben "tam zamanında geldin" demiş, beriki de; "Fihakika gelmek için böyle müsait bir zamanı seçtim" cevabıyla karşılıklı bulunmuştu. Prens, Katolikos ve maiyetini, henüz memleketlerinden gelen ve Hıristiyan olan kardeşleri "İsatağ-Ağa" ile "İguguz"a tevdi' ederek kendisi düğün hazırlıklarıyla meşgul olmak üzere yanlarından ayrıldı. /186/

Katolikos bunlar tarafından her türlü saygıya mazhar olduğu gibi, prenses dahi işlerinden bir aralık kurtulunca, kendisine hediyeler ve hiç kimsenin taciz etmemesi için al damgalar verdirdi. Aynı zamanda muhafızlık vazifesini ifa etmek üzere bir Tatar-Moğol tayin ettirdi. Rahip bu sayede emniyetle "Ağvanlar" memleketine avdet ettiği gibi ruhani idaresi dahilinde bir teftiş gezisi yaptı. Halbuki, zalim ve kan dökücü Tacikler ırkının sebep olduğu korku hasebiyle çoktan beri ne kendisi ne de kendisinden önce görev alanlar buralarda görünmeye cüret edemiyorlardı. İşte, Katolikos, ruhani idaresi altındaki adamlarını da ziyaret ettikten sonra rahatça "Kamış" manastırındaki ikametgaha avdet etti.

Tatarların Vasburagan Cihetinden Birçok Sancaklara İstilas

24- Tatarlar ikinci senenin iptidasında, "Sultan Gıyaseddin"i firara icbar ettikten sonra Peznunik sancağında kâin Ahlat üzerine yürüdüler. Ve bu şehri zapt ederek, Avak'ın kız kardeşi olup "Melik Eşref" in karısı iken "Ahlat" şehrine sahip olan "Tamta"ya iade ettiler. Vaktiyle "Tamta" Havarzm sultanı "Celâleddin" tarafından esir edilmiş, sonrada Tatarların eline geçerek senelerce Hakanın nezdinde kalmıştı.

Gürcistan kraliçesi "Rusudan" tarafından Han nezdine memuren giden "İmadaddevle" oradan avdetinde, hükümdardan, Tamta'yı birlikte götürmesine müsaade istedi. Hakan buna müsaade etmekle beraber Tamta'ya Melik Eşref'in

⁴⁵ B el yazmasında "Basara Noyin" yazılıdır

zevcesi iken elinde bulunan bütün emlakini de iadesi için bir emirname buyurdu. Tatarlar, bu emri infaza Tamta'ya Ahlat ve civar sancakları iade ettiler. Bunu müteakip Suriye Mezopotamya'sının muhtelif cihetlerine Amid (Diyarbakir) Edes, (Urfa), Nizib, Şampen memleketiyle sair bir takım mahallere hücum ettiler. Fakat bu sefer kendileri için bir netice vermedi. Zira hiç bir mukavemete maruz kalmamalarına rağmen yaz sıcaklarının tesiriyle bir çok adam ve hayvanları helak oldu. Mutad kışlaklarına avdet ettiler. Garin yani "Teodoziyopolis" şehrinin tekrar inşasını emrettiklerinden öteye beriye dağılmış saklanmış veyahut esaretten kendisini kurtarabilmiş olan bura ahali toparlandı. Bu şehrin Despotu /187/ "Senyör Serkis"i çağırdılar "Zakare"nin oğlu prens "Şehinşah" onu getirdi. Despot gelir gelmez, harap bir halde bulunan şehri imara koyuldu.

Ermenistan Katolikosu Konstantin Tarafından Konulmuş Hükümler

25- Ermenistan'ı harap, ahali'sini vergi memurlarının ve Tatar askerinin zulmünden mecalsiz gören ruhani reis, bu felakete insanların günahlarının sebebiyet verdiğini anladı. Çünkü herkes kendi havasında yaşamaktan başka bir şeyi düşünmüyordu. İzdıvacın mukaddes kanunlarına tabiyet eden yoktu. Tıpkı dinsizler gibi, aynı kandan [bir batından olan kardeş, evlat gibi] kimseler bir diğeri ile evleniyor, her isteyen kendi hava ve nefesine tabi, olarak, karısını bırakıp, hevesine giden kadını alıyordu. Oruç tutan yoktu. Ayırım yapmadan dinsizlerle münasebette bulunuyorlardı. En fenası şu idi ki: Despotlar para mukabilinde mukaddes ayini yapıyorlardı. Çocuklar, alenen doğru düzgün söz söylemekten aciz cahiller, rahip vazifesini ifa ediyorlardı. Zina edenler, kötü ahlak sahibi kadınlarla düşüp kalkan kimseler, mukaddes vazifeler görüyorlardı. Velhasıl büyük küçük herkes bütün haksızlıkları, her türlü uygunsuz hareketleri yapmaktan çekinmiyordu. Bu gibi hallerin önüne geçmekle mükellef olan papazlar bile bu çılgınca hayata iştirak ediyordu. Katolikos alim ve mantık ilmi sahibi olan Vartabet "Vartan"⁴⁶ marifetiyle mezheb hükümlerine dair bir dini genelge yazdırmakta hızlı hareket etti. Bu "Kartan" mukaddes makamları ziyaret için Kudüs'e gidip geri dönüşünde de "Kilikya" ya kral "Hetum"u ziyarete geldiğinde Katolikos'un nezdine gelmişti. Katolikos bu görüşmeden pek ziyade memnun oldu, ve Vartabet'i yanında uzun müddet alıkoydu. Aralarında pek sıkı bir rabita tesis etti. Ruhani idaresi dahilindeki ruhani reislere gerekli öğütlerde bulunmak ve dini genelgeyi tevdi' etmek üzere, maiyeti efradından bazılarını yanına katarak Vartabeti şehirlere, karyelere, başlıca manastırlara önem verdi. Kendisi yaşlı olduğundan, Hıristiyanları dini hükümlere riayete davet hususunda, bu kişiyi tarafından vekil tayin ettiğini ilan etti. /188/

Doğu Ermenistan'daki nahiyeleri dolaşan Vartabet ve refikası, ziyaret ettikleri despot ve sair ruhaniyundan, Kartoligos'un dini genelgesinde yazılı hükümlere tamamen riayet edeceklerine dair yazılı birer taahhüname talep ettiler; Fakat her

⁴⁶ "Part Zerberet"li olan ve "Büyük" lakabını alan bu "Vartan", "Kedig" manastırında "Kıragos"la beraber "Jan Vanagan" nın nezareti altında tahsil edenlerdendi.

türlü aşırı istekli nefisleri ile ruhları kararmış olan bu kimseler iş bu hükmü pek şiddetli buldular. Bununla birlikte bunları ret etmek cesaretini de gösteremediklerinden, bu hükümleri iyi karşılar gibi göründüler ; ve altına imzalarını attılar. Aksi takdirde aforoz edilmekle müstahak olacaklarını tasdik ettiler. Aşağıda anlatıldığı gibi, adı söylenen şahıslar baş eğenler arasında bulunuyordu:

“Garin” despotu “Serkis”, “Ani”despotu diğer bir “Serkis”, Kars despotu “Jak”, “Peçuni” despotları “Vanagon” ile “Graguvar” Hak-pak despotu “Hamazasb” ve başka yerlerin ruhani reisleri;“Sanahin”, Kediğ, Havardezin, Kecerus, Hevutesar, Erivank, Ohannuvank, Sağmuzanvank, Hurumusivank”, manastırları Ağvanlar Katolikosu “Senyör Nerses” meşhur alim “Vanagan”, prens “Avak” ve diğer reisler⁴⁷ Vartabet bütün bu muaffakiyet nâmeleri “Hervemoğlu”da bulunan Katolikos Konstantine getirdi. Bu teftiş gezisinden sonra “Gayan” vadisine geçerek aynı ismi taşıyan kalenin karşısında kain manastırına geri döndü. Ve derslerine koşan birçok müritlerini aydınlatmaya zaman ayırdı. Ertesi yıl yani Ermeni takvimine göre 696 senesinde (19 Kânûn-ı sâni 1247- 18 Kânûn-ı sâni 1248) faziletli Katolikos “Konstantin” doğu kiliselerine muhtelif renklerde tezyinat ve ayin yapılırken giymek için pek kıymetli elbiseler hediye etti; ve bunları maiyeti efradından “Teodoz” vasıtasıyla bahsedilen manastırlara gönderdi. Havariyundan “Sensadde”nin definine dair bir mektup gönderip civar vilayetlerin buraya vakıf edilmesini ve tamirine “Vartabet Jozef” tarafından başlanıp Türklerin ve Gürcülerin akınları esnasında harap olan ve uzun zamanlar gayri meskun kalan kilise revakının tekrar inşası için büyük bir meblağın tahsisini tavsiye etti. “Jozef” yaz mevsiminde “Aziz Sadade” nin mezarı civarında ikamet eden “Ankurağ-Noyan” ismindeki Tatar /189/ generaline müracaatla, işbu kilisenin temizlenmesine müsaade verilmesini istedi; ve manastırı tekrar inşa edip buraya bir çok rahip topladı.⁴⁸ Bu Tatar generali, manastırı ziyaret etmek isteyenlerin, her taraftan gelip kendi kıtaatı arasından geçmelerine müsaade etti. Ziyaretçilerinin kimse tarafından tecavüze uğramaması için pek şiddetli emirler verdi. Kendisi dahi bizzat rahiplere karşı teveccühkâr idi. Askerlerinden bir çoğu, oğullarını, kızlarını bu manastıra götürüp vaftiz ettiriyorlardı. Şeytan çarpmış bir çok kimseler, hastalar, şifa buluyorlardı. Efendimiz Hristos’un ismi saygı ve hürmet ile zikrediliyordu. Bütün Tatar askeri salıp ve

⁴⁷ “Dularya” Ararat havalisindeki bu mevkiler hakkında bazı izahat veriyorsa da, bir kısmının hattı mevkii tayin edilemeyen ve Moğol tarihiyle alakası olmayan bu izahatı terk ettik.

⁴⁸ Bu meşhur “Aziz Sadahe” manastırı “Vasburagan” eyaletinden “Ardez” sancağı dahilinde “Masis” yahud “Ararat” dağının civarında ve güneyi kısmında kairdir.

kiliseye hasım olmak şöyle dursun, bilakis hürmetkar bulunuyor hediyeler takdim ediyordu. Gerçekten de, muhalif bir dinin gayretiyle mütehassis değillerdi.

Hakan Tarafından Gelen Vergi Tahsildarı

“Han Koyuk” imparatorluğun merkezinde Tatar hükümdarı ilan olunca kendi hakimiyeti altındaki dağınık bir halde bulunan orduları nezdine vergi tahsil memurları gönderip askerliğinin emvalinden öşür; keza mağlup olan Fars, Tacik, Türk, Ermeni, Gürcü, Ağvanlardan cizye toplanmasını emretti. Bu memurlar, tasavvurun üstünde olarak pek gaddar ve haris idiler. Hırs ve merhametsizlik cihetinden hepsinin üstünde olan “Argun” isminde birisi vardı. İkincisi de “Boğa” tesmiye olunuyordu. Bu “Boğa” halife “Cafer”in (Mütevekkil) devri saltanatında Ermenistan’ı istila ve bir çok eyaletleri tahrip eden “Boğa”⁴⁹ dan beteri idi.

Bu ikinci “Boğa” Tatar karargahına gelince bunların ileri gelenlerinin ikametgahına girip her /190/ istediği şeyi merhametsizce alıp götürüyordu. Kimse de ağzını açmaya cesaret edemiyordu. Çünkü, etrafına Fars ve Taciklerden mürekkep bir çete toplamıştı ki, bu çete efradı çapulculuğu, işitilmemiş bir vahşetle ifa ediyorlardı. Fakat bilhassa husumetlerini Hıristiyanlara tevcih ediyorlardı. Tatarlar “Boğa”yı, celâl unvanını alan dindar prens Hasan’a karşı kışkırttılar.”Boğa”mumaiyleh “Büyük Kapu” /Grande Porte karşısında yakaladı. Ve bütün reislerin huzurunda yapmadık eza ve cefa bırakmadı..Zaptedilmesi zor olan kalelerini yıktırdı. Bu kalelerden bazıları Acemce şu isimleri taşıyordu: Koyahan /Khoiakhan, Tet /Te’t, Dızırana-Kar/ Dziranakar⁵⁰.Bu müstahkem mevki o derece şiddetle tahrip etti ki, bunlardan hiç eser bile kalmamıştı. “Hasan” ancak külliyyetli altın vererek ölümden kurtulabildi. En nüfuzlu kimseler bile kendisine hiç yardımda bulunamadılar. Çünkü “Boğa” bu vahşiyane hareketleriyle herkesi korkutuyordu. Hasan’a yaptığını aynını prensler prensi “Avak” da tatbik kalkıştı. Fakat reislerin başlıcaları kendisini keyfiyetten haberdar ettiler ve dediler ki: “Korkma!.. Bütün askerlerini topla ve onu ziyarete git. Seni yakalamaya teşebbüs ederse sen onu yakala” “Avak” bu nasihati dinledi; ve yanındaki mühim kuvvetlerle birlikte gidip “Boğa”yı buldu. “Boğa” bu manzara karşısında korktu ; ve Avak’a dedi ki:”Bu asker sürüsü nedir? Hekene karşı isyan mı ettin? Beni öldürmeye mi geldin?” Avak’da: “-Ya sen ne için Acem eşkıyasından mürekkep bu çeteyi topladın? Sen hainâne geldin. Maksadın bizi ele geçirmektir.” cevabını verdi.Hıyanetinin meydana çıktığını gören “Boğa” ona muslihane bir lisan kullandı. Bununla beraber düşmanca düşüncesini yerine getirmek fırsatını gözetliyordu. Bu ümidi beslerken, adalet-i ilahiye tecelli etti; boğazında hasıl olan bir ceriha onu teneffüsten men’ ederek boğdu.

⁴⁹ Bu birinci Boğa, “Jan Katalikos”, “Etyen Esvanik”ve “Dumaş Ardzeruni” rivayetlerine nazaran dokuzuncu asırda Mütevekkil zamanında Bağdad halifelerinin hizmetinde bulunan Türk milis

askeri zabitanından idi. Kitabın XVII. Cildinde bize temin ettiğine nazaran farslar tarafından Ermenistan hâkimi tayin edilen aynı “Boğa” idi.

⁵⁰ Te’t, Dızırana-kar, kaleleri Hoyahanapert/Koiakhanapert civarında kaimdir.

Gürcistan Kralları Han'ın Yanına Giriyorlar

27- Bu devirde “Gürcistan” esaret menziline sene sene düşmüştü. Biraz evvel ki kudret ve ihtişam /191/ olan bu krallık, şimdi Doğu⁵¹ Tatarların boyunduruğu altında inliyordu. Bu Tatarlara Çarmağan'ın vefatından sonra “Baçu/Baycu Noyan” tarafından kumanda ediliyordu. Gürcüler ise bu sırada Kraliçe “Rusudan” tarafından idare ediliyordu. Bu kadın “Suanet/ Souaneth”in ulaşılması zor bir kısmına iltica edip saklanmıştı. Birisi kuzey kısmını işgal eden ve büyük hükümdar olan hanın yakın akrabası “Batu” tarafından, diğeri ise Ermenistan'da kumanda eden “Baçu/Baycu” tarafından olmak üzere iki cihetden Tatar elçileri gelmişti. Bu elçiler, kraliçenin gelip onların nüfuzu altında sürmesini tebliğ ediyordular.

Kraliçe, güzel bir kadın olduğundan tecavüz ederler korkusuyla bu Tatarların hiç birisinin nezdine gitmeye cesaret edemedi; ve o vakit pek genç bulunan oğlu “David”i kendi yerine göndermekle iktifa etti. Zaten kraliçe, tahtını da bu oğluna terk etmiş bulunuyordu. Doğu memleketlerinde ve Baçu/Baycu Noyan'ın ordusunda bulunup kraliçenin gerek evvelce gerek o zaman idaresi altındaki bütün memleketleri zapt etmiş olan ruesa, kraliçenin gelmekten imtina' ve ancak yerine oğlunu göndermekle iktifa ettiğini görerek, hiddetlerinden, oğlunu, Sultan-ı Rûm “Gıyaseddin”e gönderdiler; ve bunun nezdinde bulunan Gürcistan kralı ve Rusudan'ın kardeşi “Laşa”nın oğlu olan diğeri “David”i getirttiler. Bu “David” evvelce kraliçenin Gıyaseddin'in karısı olan kızının yanına gönderdiği kardeşi oğlu “David” idi. Sultan “Gıyaseddin” ise bunu, kayın validesi Rusudan'a karşı suikast tertib edip saltanatını da elinden almaması için, habse tıkmıştı.

Tatarlar bu “David”i yanlarına getirttikten sonra, pederinin memleketlerini kendisine iade ettiler. Ve kraliyetini tasdik ettirmek üzere hükümdarlarının nezdine gönderdiler. Bundan sonra “Rusudan”a seri olarak haber haber üstüne gönderip hem isteyerek veya istemeyerek gelmesini emrettiler. “Batu”ya gelince oda Rusudan'ın oğlunu hanın nezdine davet ediyordu. Kraliçe bu devam eden felaketlerinden müteessir olduğundan zehir içerek böylece hayattan kurtuldu. Biraktığı vasiyatnâme de, oğlu /192/ “David” bir gün olup da hanın yanından avdet ederse himayesi altına almasını prens “Avak” dan rica ediyordu.

Han, bunların birbirlerini müteakiben tahta çıkmalarını, yani evvela en yaşlı olan “Corci Laşa”nın oğlu “David”in saltanat icra ederek, vefatında, halasının oğlu diğeri “David”in onu halef etmesini tensib etti. Han, Gürcistan krallık hazinesini üç parçaya tefrik ile, kendisine, baha biçilemeyecek kadar kıymetli muhteşem bir taht ile misli hiç bir hükümdarda görülmeyen bir taç gönderilmesini istedi. Bu tac, vaktiyle Ermenistan'ın kudretli kralı “Tiridat/ Tiridate” in babası “Büyük Hüsrev”e

⁵¹ Ermenilerin lisanında bu “Doğu” veya “Doğulu Millet” tabiri. “Büyük Ermenistan” demektir. Bu tabirde, Ermenilerin iskân ettikleri memleketin Rum İmparatorluğu'na nazaran olan vaziyetinden ileri geliyordu. Bu tabire, Küçük Ermenistan prensleri olan Rupenyelerinin hâkimiyeti zamanından yani on ikinci asırdan evveki zamanlarda tesadüf edilemiyor denilebilir.

aid idi; ve o vakte kadar Gürcistan'da emin bir yerde korunmakta ve babadan oğula Gürcistan krallarına intikal etmekte idi. Bu hazinede daha başka kıymetler eşya vardır ki, Han bunlarında teslimini talep etti. Kalan şeylerin iki prens arasında taksimini istedi. Geri dönüşlerinde "İvane"nın oğlu Avak'ın tavassutuyla bu kararı infaz ettiler. "Laşa"nın oğlu "David" "Defkis"de ikamet etmeyi yeğledi.; diğer "David" ise "Suanes/ Souaneth"i kendisine merkez edindi.

Ermenistan Ordusu Başkumandanı Sembat İle Sultan Gıyaseddin'in Oğlu, Han'ın Sarayına Giriyorlar

28- "Kilikya"da saltanat süren Ermenistan kralı "Hetum" kardeşi başkumandan "Sembad"ı çok değerli hediye ile hanın nezdine gönderdi. "Sembad" uzun bir seyahatten sonra, salimen istenilen yere vardı ve bir çok iltifatlara nail oldu. Avdetinde boş dönmedi; vaktiyle "Kral Leon"a aid iken bunun vefatında Sultan-ı Rûm "Alâeddin" tarafından zapt edilen birçok yerlerin, kalelerin, han tarafından kendisine bahş ve ihsan edildiğine dair geçerliliği resmi yazı ile bildirilmiş yarlıgları sahiplenerek geri döndü.

"Sultan Gıyaseddin" birbirine rakib iki genç⁵² evlad bırakarak vefat etti. Bunlardan /193/ biri gidip hanı buldu. Ve pederinden intikal eden memleketleri kendisine tevcih ettirdi; Ermenilerin baş kumandanı "Sembad" ile birlikte "Baçu/Baycu Noyan" vesair Tatar reislerinin yanına gitti. Tatarlar, hanın emirlerini infaz ettirebilmek ve bu iki prence, tevcih olunan memleketlere dahil olabilmelerini temin etmek için icab eden kuvvetleri yanlarına kattılar. "Ezenga/ Ezenka"ya muvasalat edince, Sultan Gıyaseddin'in kardeşinin "Ayasluğ"da saltanat süren eden Rum imparatoru "Laskaris" in kızıyla evlendiğini ve kendisini bu sayede İkonyum (Konya) sultanı kabul ettirdiğini haber aldılar. İki biraderden ikincisi⁵³ "Alaiye"⁵⁴

⁵² Müellifin üç evlat demesi daha doğru olurdu. Biri Gürcü prensesi "Tamar"dan dünyaya gelen ikinci "Alâeddin Keykubad" diğer ikisi bir valideden doğan "İzzeddin Keykâvus" ile "Rükneddin Kılınç Arslan".

⁵³ Kiragos'un bize ismini söylemeyip yalnız Sultan Gıyaseddin'in biraderi demekle iktifa ettiği şahıstan- bildiğime göre-hiç bir müverrih tarafından bahs edilmemiştir. "İznik" de [1206-1260] senelerine kadar ve İstanbul'un Franklar tarafından işgal edildiği bir sırada saltanat süren Rum İmparatorları şunlardır: "Theodore, Loscaris" ve üç "Vatatezasler" ki bunlarda "Üçüncü Jan", "İkinci Teodor ve Dördüncü Jan" dır. Bunların hepsine doğu müverrihleri "Laskaris" namını veriyorlar. Tarihler nazar-ı itibara alınırsa, Gıyaseddin'in kardeşinin (1222-1255) tarihine kadar saltanat süren Üçüncü Jan'ın kızıyla izdivac ettiği anlaşılır.

⁵⁵ Küçük Asya'nın güney sahilinde Karaman'da bir şchirdir

yi işgal ediyordu. Yeni muvasalat eden prens daha ileriye gitmekten korktu: Ve olayların ne şekilde sonuçlanacağını görmek için “Ezenka”da bekledi.

Tatarların Gürcistan’da Yaptıkları Kırımlar

29- Memleketimiz bütün dünyayı kasıp kavuran bu istilalar ve yangınların tesiri çok tahriplerinden biraz kurtulmaya ve kalkınmaya başladığı, insanların Allah’dan ziyade Tatarlara güvendikleri, hudbin Gürcü ekâbirinin kendilerine müzeyyan, mükellef elbise tedariki için yağma hırsına kapılarak fukarayı soymaya, giyinip kuşanıp, yiyip içmeye koyuldukları bir sırada, Cenab-ı Hak bunları zelil ederek hadlerini bildirdi. Bundan evvelki felaketlerden aklı başına gelmeyenler, en ziyade yardım ve yakınlık bekledikleri kimselerin, şeytanın teşvik eseri olarak kendi aleyhlerine hareket ettiklerini gördüler.

Tatar ordusu kumandanlarından bazısının ani olarak verdikleri bir karar mucibince../194/ bütün kıtaat silahlanıp hazırlandılar. Maksatları, bütün Ermenistan ve Gürcistan ahalisini -kendilerine muti’ olmalarına rağmen- tamamen imha etmek idi. Bunun için de, güya Gürcistan kral ve ayanının isyan edip üzerlerine yürümek istemelerini sebep olarak gösteriyorlardı. Gürcü ve Ermenilerin bu niyette olduklarını şu olaydan ötürü düşünmüşlerdi. Gürcü reisleri maiyetleriyle birlikte “Defkis”e kralları David’in yanına gitmişlerdi: Yeme içme esnasında şarabın tesiriyle kafalar dumanlanmış ve her türlü temyiz ve muhakemeden tecerrüd etmiş bulunduğu aralarda şöyle bir konuşma geçmişti: “Bu kadar büyük kuvvetlere sahip olduğumuz halde niçin bu heriflerin boyunduruğu altında bulunuyoruz. Haydı! Ansızın üzerlerine hücum ederek bizden gasp ettikleri memleketimizi geri alalım!”

Büyük Prens “Avak” bu teklifi ret etti. Fakat bu esnada orada hazır bulunan Tatar askerleri keyfiyeten başlarını haberdar etti. Gürcü prenslerinin kıtaatı mensub oldukları menatıka avdet eder etmez Tatarlar, bahsettiğimiz gibi, katliam hazırlıklarını yaptılar. Nezdlerinde bulunan Gürcü reislerini hapse attılar. Uzaktakilere de derhal gelmelerini emrettiler. Fakat merhamet-i ilahi bu imha düşüncesinin gerçekleşmesine müsaade vermedi; Gürcüler, Ermeniler bu felaketten yakalarını şu suretle kurtarabildiler: Tatar ordusuna kumanda eden “Çağatay”, Avak’ın dostu idi. Silahlı Tatar kıtaatı arasına girerek dedi ki: “Bize itaat ve nizamatomıza riayet ve matbu’larına vergilerini tediyeye eden kimseleri katletmek için hakanımızın emri yoktur.Bunları imha ederseniz siz mesul olursunuz!” Bu mülahaza onları fikirlerinden vazgeçirdi; Avak’ın validesi Khotchak ve yahud Koschak Tatarların yanına gidip oğluna kefil oldu.Biraz sonra oğlunun geleceğini va’detti. Nitekim öyle oldu: Bu prens derhal gelip sadakatini birçok vesilelerle isbat etti.

“Kral David” başlıca hükümeti erkaniyla ayn suretle geldi. Tatarlar bunların hepsinin el ve ayaklarını ince iplerle sıkıca bağladılar ve adetleri veçhile üç gün bu halde bıraktılar. Ve birçok hakaretler ederek kibir ve azametlerinin ve istiklâl arzularının cezasını çektiler. Sonra kurtuluş fidysi alarak kendilerin serbest bıraktılar. Atlarını da zapt ettiler. Bununla beraber Gürcü memalikine hücum, bir çok mıntıkaları istila ve asi olanı da olmayanı da ayırt etmeden /195/ erkek ve kadın bir çoklarını öldürüp, ekseriyetini esir ettiler. Bir hayli çocukları da derelere yuvarladılar. Bu olay Ermeni takvimine göre (698) de ve miladın (18 Kânûn-î sanî 1249-17 Kânûn-î sanî 1250) tarihlerinde cereyan etti. Bu hadisatı prensler prensi Avak’ın vefatı takip etti. B’eg’he-Tzahank da pederi “İvane”nin mezarı içine gömdüler. Prenslik Avak’ın amcası Şehinşah’ın oğlu olan “Zakara”ya verildi. Çünkü Avak’ın oğlu yoktu. Küçük yaşta bir kızı ile gayri meşru bir oğlu vardı. Bu da henüz pek küçüktü. Avak’ın kız kardeşi bunun terbiyesinin üzerine aldı. Fakat bilahare “Zakara” bu çocuğu ondan alarak Avak’ın zevcesi “Gonca Kontsa” ya tevdi’ etti.

Batu’nun Oğlu Sartak/Sartakh

30- Büyük cenaral “Batı” kuzey mıntikalardaki Bahr-ı Hazar ve İtil/ Athel [=Volga] nehri sahillerini kendisine karargah olarak tasarlamıştı. Bu nehrin yeryüzünde emsali yoktur. çünkü: suladığı bozkırların üzerinden tıpkı deniz gibi akar. “Batı” külliyyetli bir ordu ile Kapaçagan ve Isı’ ovasını işgal ediyordu. Orada çadırlar altında karargah kurmuşlardı. Göç ederken bu çadırları at ve öküz koşulu yük arabalarında uzun kafilelerle nakl ediyorlardı. “Batı” pek ziyade nüfuz kazandı ve hepsi üstüne hakimiyet kurdu. Kendisine tabii kıldığı bütün civar halkını haraca bağladı. Ailesine mensup prensler bu hakimiyeti tasdik ve teslimde müttefik idiler.

İçlerinde tahta çıkıp han unvanını alanlar, bu hususta muvafakatını istihsal mecburiyetinde idiler. Filhakika “Göyük” Han vefat edince, hanedanı arasında onu kimin yerine geçeceği müzakere edilmiş ve bu şerefin “Batı” ya veya kendisinin istediği birine verilmesine karar vermişti. Bulduğu kuzey bölgesinden gelip hükümeti ele alması için haber gönderdiler. Müteveffa hakana bir halef göstermek üzere, ordusunun başında oğlu “Sartak/ Surtakh”ı bırakarak, hareket etti. Mahal-ı maksuda vasıl olunca tahta çıkmadı. Oraya ailesi azasından “Mangu / Mongo” isminde birisini oturttu.⁵⁵ ; ve askerleri başına avdet etti. /196/

Akrabasından bazıları bu seçimi hoş görmediler.Çünkü,ya bizzat kendisinin veyahut Göyük’ün “Koca-Han/Khodja-Han” ismindeki oğlunun o makama geçeceğini ümit ediyorlardı. Evvela memnuniyetsizliklerini izhara cesaret edemediler. Fakat “Batı” kendi yurduna çekilir çekilmez, Mangu Han’a karşı açıktan açığa isyan ettiler. Batu, akrabasından ve reislerden bir çoklarının idamını

⁵⁵ Bu ikinci derecede [batında] amca zadesi idi. Çünkü “Batı” Cengiz Han’ın “Cuci” kolundan torunu idi. “Mangu” ise “Toluy” kolundan Cengiz Han’ın torunu idi.

emretti. Bunların arasında Elçikat / Eltchikata⁵⁶ isminde pek yüksek bir mevkiî işgal eden birisi var idi.

“Koyuk Han”/Göyük Han vaktiyle bunu Baçu/Baycu Noyan’ın yerine doğu ve Ermenistan Tatar ordusu generali ta’yin etmişti. Bu general İran’dan geçerken Koyuk/Göyük Han’ın vefat haberini almıştı. Kimin ona halef olacağını anlamak üzere derhal orada durup bekledi. Kibir ve azametinden dolayı kendisini sevmeyen doğu ordusu reisleri, Batu’ya bunun Mangu Han’ı tanımak istemeyen ümera arasında olduğunu ihbar ettiler. Bu generali zincire bağlı olarak Batu’nun huzuruna çıkardılar. İşkence altında can verdi. Bu andan itibaren kral, prens tacirler velhasıl malları gasb edilmiş veya herhangi suretle zarar görmüş ne kadar adam varsa hepsi haklarını almak için Batu’nun nezdine çarçabuk gittiler.

“Batu”, hükümetlerinden, tac ve tahtından mahrum kalan, krallara, emval ve emlakı, makam ve rütbeleri gasb edilmiş reis veya tüccara haklarını, tamamen iade suretiyle, adilane hareket etti. Kendisine müracaat eden kim olursa, olsun eşit muamele ederdi. Hak eden ettiği kimselere imzasını taşıyan emirnâmeler verirdi. Kimse buna muhalefet cür’eti gösteremezdi. “Sartak” isminde bir oğlu vardı. Yukarıda bahsi geçen bu oğlu Hıristiyan mürebbliler elinde terbiye edilmişti.

Bu genç prens büyüdüğü zaman Hıristiyanlığı kabul etti. Terbiyesiyle iştilgal eden Suryeliler tarafından vaftiz edildi. Kiliseye ve Hıristiyanlara çok iyilik etti. Pederinin rızasıyla bir emirname yayınlayıp kiliseyi ve papazları vergiden af etti. Kiliseye mensup kimselerden -hangi millete mensup olursa olsun vergi talep edenlerin idam cezasıyla. /197/ tecziye edileceklerini ilan etti. Aynı imtiyaz camilere ve imamlara da teşmil etti. Bu aleni sahabetine güvenerek ruhban, filozoflar, despotlar ona müracaat ediyordu. O dahi bunları hayır ve iyilikle kabul ediyor ve her istediklerini yapıyordu. “Sartak” Allah korkusuyla dolu idi ve daima yanında kilise hizmetini gören bir çadır taşırdı.

Kendisini ziyarete gelenler arasında büyük “Prens Hasan” da var idi. Buna teklifsizce “Celâl” ismini vermişlerdi. Dindar ve mütevazı olan bu adam Ermeni milletinden idi. “Sartak” gerek onu gerek ona refakat eden ve yaşı ilerlemiş olduğu halde çocuk lakabını taşıyan “Prens Greguar” “Tesun”, “Vartabetmarak”, “Despot Greguar”ı dostane bir surette kabul etti. Celâl’i pederinin nezdine saygılı bir merasim ile ulaştırdı. Sartak’ın pederi, Celâl’e, Türkler ve Gürcüler tarafından zapt edilen “Çariperet, Ağana, Gargar” ismindeki müstahkem mevkiilerini iade etti. Ağvanlar katolikosu “Senyor Nerses” lehinde bir yarlıg istihsal ederek adı geçenin tasarrufunda bulunan bütün emval ve emlakini vergiden muaf tuttu. Katolikosa ruhani idaresine tabii yörelerde serbetçe dolaşmak hakkını bahş etti. Kendisine hiç bir suretle engel bulunulmaması için kesin emirler verdi. “Celâl” bu görüşmeden memnun olarak geri döndü. Fakat bir müddet sonra, müfrit taleplerde bulunan vergi memurları ve “Argun” tarafından rahatsız edildiği için Mangu Han’a müracaat etti.

⁵⁶ Mösyö Dosson’nun kitabında İltchikadai: Bu, İran’daki Moğol hâkimi idi. (İkinci Kitab, Fasıl5); Hammer, Altınordu Tarihi, 135 ve 161.

Bu hükümdar (18 Kanun-i Sani 1251-17 Kânûn-ı sâni 1252) tarihleri arasında yani Ermeni takvimine göre (700) tarihinde tahta çıkmıştı.

Mangu Han'ın Emriyle Yapılan Nüfus Tahribi

Ermeni takvimine göre 703 [miladi 17 Kânûn-ı sâni 1254-16 Kânûn-ı sâni 1255] tarihinde “Mangu Han” ve büyük general “Batu” komiser olarak, “Argun /Arghoun”ı Tatarların idareleri altına geçen memleketlere gönderdiler. Bu “Argun” daha evvelce dahi “Koyuk Han” tarafından tekalif-i hakaniye genel müfettişi tayin olunmuştu. “Batu” nun yanındaki ileri gelenlerden K'oura Agh'a yahud Thôra-Ayha isimindeki sergerde ile sair birçok me'murlar da buna refakat ediyorlardı. Bunlar, Tatar hâkimiyeti altında bulunan ahalinin tahrir.198 nüfusuna me'mur edilmişlerdi. Vazifelerini ifa etmek üzere bütün bu menatıkı dolaştılar. Ermenistan'a Gürcistan'a, Ağvanlar memleketine ve bunlara civar menatika vasıl oldular. Kadınlar müstesna olmak üzere on yaşından yukarı her ferdi sayıp kayıt ettiler. Ve her birine olması gerekenden fazla vergiler tarh ve bunların tahsilinde şiddet gösterdiler. Ahali sefaletе düşmeye başladı. Vergi vermeyenler zincire vurulup işkencelere maruz bırakılıyordu. Veyahud borçlarına mukabil evlâdlarının zapt edildiklerini görüyorlardı; saklanan kimse yakalanıp idam ediliyordu. Bu me'murların maiyetlerinde İslâm İranlılardan mürekkeb bir kuvvet bulunuyordu. Yerli reisler, şahsi istifadelerini temin için, ahalinin cebr ve tazyikinde doğru yoldan sapanlara yardım etmekten geri durmuyordu. Bunlar kafi gelmiyormuş gibi, şehirdeki esnaf, keza göllerde balık avcılığı yapanlar demir madenlerini işletenler, demirci ve duvarcı gibi esnaf da vergiye tabi tutuldular. Kısaca: Bütün zenginlik kaynaklarını kuruttular, yalnız kendileri zengin kaldılar Goghip⁵⁷ tuz madenlerini ve diğer yerlerdeki madenleri, tüccarın altın, gümüş ve kıymetli taşlarını müsaderе ederek bütün memleketleri böylelikle sefaletе düşürdüler. Her taraftan inilti ve şikayet sesleri işitiliyordu. Bundan sonra her sene aynı meblağı tahsil için devamlı memurlar bıraktılar. Şu var ki gayet zengin bir adam vardı ki buna iyi muamelede bulundular. Oumeg yahud R'ameg isimindeki bu tacire bizzat “Acil” yani hayır sahibi lakabını vermişlerdi. Evvelce de bu adamdan bir münasebetle bahs etmiştik. “Garin” şehri Tatarlar tarafından yağma edildiği zaman oğulları Jean ve Etienne onu kurtarmışlardı. Gürcistan kralı ona “Baba” unvanını vermişti. Gerek han gerek sair Tatarlar reisleri tarafından bir çok iltifatlara nail olmuştu. Argh'oun ve maiyeti erkanına pek kıymetli hediyeler takdim ettiği için bunlar tarafından hürmetle muamele edildi. Tatar me'murları ruhani mensuplara daima iyi muamele ettiler. Onlardan hiç bir vergi taleb etmediler. Çünkü hanın emri bu merkezde idi. Sarava'nın⁵⁸ oğulları Schnorhavar, Megueeditch ki, her ikisi'de son derece zengin ve nüfuzlu idiler, Bunlar da aynı iyi muameleye mazhar olmuşlardı. /199/

⁵⁷ Daik eyaleti dahilinde Barkhar dağlarının eteğindedir B Manus elyazmasında Darvan; Farsı olduğu anlaşılan bu iki kelimenin her biri başka başka manadadır. Sirvan, Sarban= Deveci; Dervar, Derban= kapıcı demektir.

⁵⁸ B Manus elyazmasında Darvan; Farsı olduğu anlaşılan bu iki kelimenin her biri başka başka manadadır. Sirvan, Sarban= Deveci; Dervar, Derban= kapıcı demektir.

Dinerler Ermenistan Kralı Hetum, Batu'nun Ve Mangu Han'ın Nezdine⁵⁹ Giriyor

32- “Kilikya” da “Sis” şehrinde hükümrân olan kral “Hetum” ordu baş kumandanı kardeşi “Sembad” ı daha önceden kıymettar hediyelerle Koyuk Han'ın yanına göndermişti. “Sembad” parlak surette kabul edildikten sonra, görev yarılığları yanında olarak geri döndü. Mangu Han, tahta cülus ettiği zaman, “Hakanın Babası” unvanını taşıyan ve sayısız ordularıyla kuzey taraflarında ve Bahr-ı Hazar'a dökülen Etil /Ethil ismindeki büyük nehrin sahillerinde ikamet eden general “Batu” Kral, Hetum'a haber göndererek, hem kendisini hem de Mangu Han'ı gelip ziyaret etmesi için davet etti.

“Batu” dan pek ziyade korkan “Hetum” tebdil-i kıyafet ederek gizlice hareket etti. Çünkü, “Hetum” Tatarların müttefiki olmak hasebiyle, komşusu Türklerin hükümdarı Sultan-ı Rûm Alâeddin'in husumetini celb etmişti. Sultanın arzisi dahilinden sür'atle geçerek on iki günde Kars/"Gars"a vâsıl oldu. Doğu Tatar ordusu kumandanı Baçu/Baycu Noyan'ı ve sair ümera ve erkânı ziyaret edip bunlar tarafından saygıyla karşılandıktan olduktan sonra, Arakadz-Oden / Arakdaz-Oden⁶⁰ sancağında Ar'a karşısında ve Vartanis köyünde aslen Ermeni olan Kurt/ Kourth isminde bir kumandanın evinde eyleşti. Burada babası prensler prensi ihtiyar Konstantin'in/ Constantin Tatarlara takdim edilmek üzere göndereceği hediyeleri bekledi.⁶¹“Hetum” maiyetini toplayarak Ağuvanlar memleketinde “Cevr Kalesi” denilen Derbent Kapısı'na, Batu'nun ve oğlu Hristiyan Sartak'ın karargahına gitti. Burada hüsnü kabul gördü. Batu, /200/ kralı, Mangu Han'ın nezdine Bahr-ı Hazar'ın ötesindeki uzun bir yoldan gönderdi. (13 Mayıs). Bu prenslerin yanından ayrılan “Hetum” ve maiyeti “Yayık/ Jaik” nehrini yolun ortasına rastlayan bir noktada geçebildiler. “İrtiş” nehrini de geçtikten sonra “Naymanlar” memleketine dahil oldular.

Daha sonra Kara Hitay'dan/Kara Kihta'ı ve Tataristan'dan geçerek 13 Eylül'de Mangu Han'ın karargahına dahil oldular. Onu bütün haşmetiyle tahta cülus

⁵⁹ Bu fasıl bundan evvel 1835 Teşrin evvel tarihli defterde itişar etmişti. Kalaprot/ Klaproth'un koluna nazaran bu Faslı, Kiragos'un asıl metninden Jozef Tötöluf/ Joseph Toutouloff isminde bir Ermeni'ye Tiflis'de bulunduğu sırada Rusçaya naklettirdikten sonra kendisi tercüme etmiş. Oldukça doğru yapılmış olan bu tercüme birçok noksanlar, tenakuzlar, manasızlıklar arz ediyor ki, bunlar şüphesiz Mösyö Tötöluf'a raci'dir yahut elindeki yegâne kusurlu metinden ileri gelmiştir.

Bu tercümcü A,B, yazmalarıyla tedkik ve tashih ettim. Aynı zamanda Klaprot'un, Kral Hetum'un Orta Asya'daki eserlerinden ve Alex'de Humboldt'un 1843'de Bars'da Tab' edilen üç ciltlik “Orta Asya” ismindeki eserlerinden, tedkikatıma göre tashih ve ikmal ederek, istifade ettim.

⁶⁰ Ararat eyaletinin kuzey doğusundadır

⁶¹ Burada Moğol tarihinden ziyade Ermeni tarihini alakadar eden iki sahifelik bir kısım terk edilmiştir. [mütercim]

buldular. "Hetum" hediyeleri takdim etti. "Mangu" kendisine imzasıyla süslü bir yarlıg tevdi etti. Bu beratta , Hetum ve teb'ası aleyhinde kimse tarafından bir tecavüzde bulunulmaması şiddetle emrediliyordu. Bütün kiliselerin vergilerden muafiyetine dair ayrıca bir ferman daha verdi. Hetum, Mangu'nun yanından I Teşrinisani (Kasım) tarihinde ayrıldı; otuz günde maiyetiyle beraber Gh'oumsgh'our'a sonra Ber-balekh, Bisch-Balekh ve vahşi insanlarla meskûn kumlu bir araziye geldiler. Bura halkı hayvanlar gibi yaşamakta idi. Bu vahşilerin at merkebden büyük beyaz, siyah katırları kızıl ve siyah renkte atları vardı. Oradan, sonra ise Ermeniler şu yolu takip ettiler: Yarleh (Arleh), Kolluğ, Engah, Cambalıg⁶², Hotafa/ Khouthaph'a⁶³ , Yangi Balıg; sonra Türkistan'a geçerek, Ergufrug /Egoph'rog⁶⁴ , Tingabalıg, Fulad⁶⁵ dan sonra "Süt Denizi" ni geçtiler. Alu Alıg /Aloualkh⁶⁶ ve İlan Balıg⁶⁷ e vasıl oldular "İlansu" /201/ Nehrini ve "Toros"un bir kolunu⁶⁸ geçtikten sonra "Talas"⁶⁹ a geldiler; ve Mangu Han'ın kardeşi olup doğuya hâkim olan "Hülâgü"nun nezdine vasıl oldular. Daha sonra batıdan kuzeye teveccüh ederek "Koçu Kaçın"a, "Bergend"e, "Soyulgan/ Sough'olugh'an"a, "Orosogan/Öroso'gh'an"a, "KayKend"e, "K'amots" yani "Huzah/Khouzakh"a, "Hentahuir /Khentakhouir"e, "Şenah/Skhenakh"⁷⁰ veya "Kartcoh/ Khartchakh"⁷¹-ki burası Selçukilerin menşei olup "Toros" dan başlayarak "Fartcin"/ Ph'artahin de biter-geldiler. Orada "Batu" nun oğlu olup "Mangu" Han'ın nezdine giden "Sartak /Sarthakh"a iltihak ve sırasıyla "Sıgnak"⁷²

⁶² "Klaprot"a göre bu kale, "Haltar Usinhenur /Khaltar Ousikhe' nor" yahud "Bulkatsı nur" gölüne dökülen "Teseng" nehri üzerindeki bugünkü Tseng /Dzeng" veya Çince "Fung-Jun-Fou" kalesidir.

⁶³ Klaprot: Khouthauia veya Khouthavia

⁶⁴ B yazmasında: Ergoph'roug

⁶⁵ "Fulad" veya "Bulad" şehri "Süt Göl" civarındadır.

⁶⁶ 1 Tahminen "İli Balıg", Müslüman muharrirlerinin "Almalıg"i "Peguluttu"nun "Armalekko /Armalecco" su, Moğolca "Gulca Kore/ Gouldja-Koure" şehri ki, "İli" nin sağ sahilinde ve "Issıg Göl"ün kuzey doğusundadır. (Klaprot, Magazan Azyatik, Cüz 2, s. 173-214, Reyterin coğrafyasında Asya Kısmı, C. 2, S. 402,404,429; Dühumböld, Orta Asya, C. 3, 395-396)

⁶⁷ Yahud Yılanlar Şehri. Bu şehir bu gün kaybolmuşturAdı geçen yer bugün "Almalıg" güneybatısında "Çu"nun sol sahiline akan "İlan Baş Su" -ki Ermeni Muharririnin bahs ettiği "İlan Su" şehri olmak icab eder- civarında olması tahmin edilebilir.

⁶⁸ "Klaprot" bunların bugün "Kobahayı /Khoubakhai" denilen ve "Çu" havzasıyla ona mensub olan "Horhoto/ Khorkhoto" nehrini "Talas" havzasından ayıran büyük dağlar olduğunu tahmin ediyor.

⁶⁹ "Talas Göl" e akan aynı isimdeki nehrin kuzey sahilinde kâin şehir.

⁷⁰ B yazmasında ve "Klaprot" da "Sensg'akh"

⁷¹ Bu, Klaprot'a göre bugün "Traz"ın kuzeyinde "Karataş" denilen dağlar ki, ondan "Karasu" ve "Ateşiyân" nehirleri çıkar; bu şehir bunların arasında kâin olup, "Seyhun" kuzeyindeki "Savran"ın yukarısındadır.

⁷² B yazmasında "Sengh'an"; bu, "Seyhun"un sağ sahiline dökülen "Muskan/ Mouskan" üzerindeki "Sıgnak" şehridir. Seyhun'un sağ sahiline dökülen "Ard"

büyük bir şehir olan “Savran”, “Karaçoh”, “Ason/ Açsoun”, “Savri”, “Otrar”, “Zorn’oh/ Zour’nouhk”⁷³, Tizağ⁷⁴, ve nihayet otuz günde “Semerkand” a “Söriful/ Söriph’oul” a “Germinye” ye⁷⁵, “Buhara” ya uğradılar. Büyük /202/ “Ceyhun” nehrini mururdan sonra “Mermen”⁷⁶, “Serhas”, Horasan’ın karşısında olup “Rogasdan/ R’ogh’asdan” da denilen “Tus” şehirlerine uğradılar. Oradan “Mazendran” a giderek “Bastam” a oradan Irak-ı Aceme, dinsizlerin hududları üzerinde “Erag/ Eragh” a orada “Samgan” (Damgan) a, büyük bir şehir olan “Rey” e, “Kazvin” e, “Ebher” e, “Zengiyan” a, “Meyana” ya geldiler. On iki günde “Tebriz” e gelip, yirmi altı günde “Aras” kenarlarına varıp ve onu geçtiler. “Sisyan” da “Batu Noyan” a kavuştular.

“Batu Noyan” kralı, vekil bıraktığı Hüce Noyan’ın yanına gönderdi. Çünkü kendisi ordunun büyük kısmını alıp doğuya doğru ilerleyen “Hülagü” ye karşı çıkıyordu. Kral “Hetum” Vertenis köyünde Prens Kurt’un evine gelip, evvelce Mangu Han’ın verdiği mektup ve beratları ibraz etmek ve ondan ona göre lazım olan emirleri almak üzere general Batu’ya gönderdiği Papaz Bazil’in geri dönmesine kadar burada bekledi. Kendisini ziyarete gelen vartabet ve papaz ve Hıristiyan senyörlerin ziyaretlerini kabul etti. Cümlesine bir çok nasihatte bulundu. Gezdiği yerler hakkında hayli garib şeyler hikaye etti. Özellikle dedi ki: -Hatay’dan ötede şöyle bir kabileye tesadüf ettim. Kadınları akılla vasaflandırılmış insan şeklinde, erkekler ise akli melekedden mahrum, iri cüsseli, kıllı idi. Bunlar yurtlarına kimseyi sokmazlar. Gerek kadın gerek erkek hepsi avladıkları hayvanlarla beslenirler. Bunlarla muamele-i cinsiyede bulunan kadınlardan erkekler köpeğe dişiler ise kadına benziyor. Kumluk bir ada var ki orada ağaç şeklinde ve çok kıymetli bir kemik yetişiyor. Buna balık dişi diyorlar. Geyik boynuzu gibi kesildiği yerden bir diğeri bitiyor. Burada birçok ülkeler var ki ahalişi putperesttir. Sakiyamoni tesmiye olunan, kilden yapılmış heykellere taparlar. Sözlerine bakılırsa bu üç bin seneden beri allah’tır ve otuz beş tümen sene [bir tümen= on bin demektir.] daha uluhiyyetini muhafaza edecek, sonra gaib edecektir. Mait êya tesmiye ettikleri başka bir ilah daha vardır ki bunun namına büyük mabedler içinde cesim mikyasta kilden heykeller rezk ediyorlar. /203/ Erkek, kadın, çocuk olsun, bütün bu ırkın efradı “Toyin /Touin” ismini verdikleri papazlardan mürekkebdır. Saç ve sakalları traşlıdır. Yemek hususunda olsun, cinsi münasebette olsun aşırıya kaçmazlar ve ölçülüdürler. Yirmi yaşında evlenirler. Otuz yaşına kadar haftada üç kere, kırkına kadar ayda üç kere,

nehri üzerindeki “Savran/ Sabran” şehri “Sığnak”ın batısında görünüyor. “Otrar” kadar zikr edilen diğer üç mevkii bence meçhuldür.

⁷³ Yahud “Zaruah” “Otrar”ın altında “Seyhun”un batı sahilinde

⁷⁴ Yahud “Debzak”. “Setru şeth” veya “Isruşne” memleketinde ve binaenalyh “Zornoh” ve Semerkend ovası arasında bir şehir

⁷⁵ Semerkend ve Buhara arasındaki bu iki mevküiden malum olabilen ikincisinin Maveraşünnehr’deki “Kerminya” şehri olduğu tahmin olunabilir.

⁷⁶ B yazmasında “Marmin”. “Klaprot” bu şehrin, “Merv’ül-şahcan” olması ihtimalini ileri sürüyor. Fakat bu, büsbütün farzı bir mahiyettir. Muhakkak olan, “Memen”in “Buhara-Serhas” yolu üzerinde bulunmasıdır.

ellisine kadar senede üç defa karılarına yaklaşırlar. Elliyi geçince her türlü münasebeti keserler. “Hetum”bu vahşi akvam hakkında burada zikrini luzumsuz ad ettiğim daha bir çok şeyler hikaye etti. Nihayet, Mangu Han’ın yanından ayrıldıktan sekiz ay sonra, Ermenistan’a geri döndü. (17 Kânûn-î sanî 1255-16 Kânûn-î sanî 1256).

Rumenlerin Mıntıkasında Kitaller

33. 705 Ermeni senesinin başlangıcında (17 Kânûn-î sanî 1256-16 Kânûn-î sanî 1257). Kuzey Tatar ordusu kumandanı olan “Batu” vefat etti. O esnada oğlu “Sartak” Mangu Han’ın yanına gitmek için yol çıkmıştı. Pederinin vefatını haber aldığı halde, son vazifesini ifa etmek üzere, geri dönmedi; yoluna devam etti. Mangu Han. Sartak’ın böyle süratle yanına gelmesinden pek memnun oldu; onu karşılamaya çıktı; pek ziyade hüsnü kabul gösterdi. Ve pederinin haiz olduğu cümle hukuk ve imtiyazatı, nüfuz ve itibarını, rütbe ve selahiyetini oğluna tevcih etti ve gitmesine müsaade etti. Sartak ile beraber Katşen /Kotchen prensi dindar “Celâl” daha gelmişti. Maksadı “Özdigan Argun/Ösdigan Arghoun”un başına gailerler çıkardığını, ve Taciklerin tahriklerine kapılarak onu öldürmek istediğini ve pek zorlukla canını kurtarabildiğini cihan hâkimine [Mangu Han’a] anlatmaktı.

“Mangu Han” bir yarlığla emaretini kendisine tevcih etti; ve müstakil prens gibi idare-i hükümet hakkını bahş ve her türlü tecavüzden masuniyetini temin etti. Çünkü “Sartak” onu pek seviyor ve hakkında hürmet besliyordu. “Sartak” Müslüman olan amcaları “Berke / Be’re’ke”, “Barkacar/ Barkudjar” tarafından zehirle öldürüldü. Bu hadise, Hıristiyanlar için ve bilhassa “Mangu Han” ile kardeşi “Hülagü” için pek ziyade etkili oldu.

Bu vak’a tahaddus etmezden evvel, Tatar cenarallerinin en ileri geleni ve han mertebesinde bulunanı “Hülagü”, “Baçu/Baycu Noyan” kumandasında olan doğu ordusuna, bütün eşya ve levazımâtını alarak , sakın /204/ buldukları yerleri yani Mogan Ovasını, Ağvanlar memleketini, Ermenistan ve Gürcistan’ı terk edip⁷⁷ Rumenler tarafına geçmelerini ve bunların işgal ettikleri münbit mıntıkaya yerleşmelerini emretti. Filhakika “Hülagü” öyle muazzam bir ordu ile gelmişti ki “Ceyhun” nehrini geçebilmek için hemen hemen bir ay zaman sarf etti. Diğer taraftan Hülagü’nün akrabasından bazısı,kilitli kutularla,Batu ve Sartak’ın arazisine “Derbent”in beriki kapısından girmişlerdi. Bunlar yüksek rütbeli kimselerdi. Balâka/ Balaka⁷⁸ Tatar/ Toutar, Kolu /Kouli. Biz bunları bizzat gördük. Bunlar Cengiz Han’ın torunları idi. Bunlara “Allah’ın oğlu” lakabını veriyorlardı. Arabalarla geçtikleri için, yürüdükleri yolları tesviye ederek geçilir bir hale sokuyorlardı. Akın ettikleri zaman duymak bilmez bir hırs ile yiyip içerek ahalinin varını, yoğunu yağma edip başlarına bela kesiliyorlardı. Halk adeta ölüm derecesine gelmişti.Daha

⁷⁷ İkonyum Sultanının arazisi yani Diyar-ı Rum

⁷⁸ Bu 3 prens Cuci’nin neslinden idi. “Balaka” onun torunu “Tütar” torunun oğlu, “Koli” da [Cuci’nin on dört oğlunun en büyüğü olan “Orda /Ourda”nın kolundan gelmek üzere] torunu idi.

evvelce “Argun”un tarh ettiği Mali⁷⁹ ve Kharschouri⁸⁰ (=Konçur) denilen vergilerden başka, Hülagü tarafından bir de “Thoghar” denen şahsi vergi ihdas edilmişti. Kıvdat Hakamı da ismi yazılı olan her şahıs yüz rital buğday, elli rital şarap, iki rital pirinç, iki torba⁸¹, iki ip, bir gümüş sikke⁸², bir ok, bir at nalı vermekle mükellef ad bulunduğu gibi, memurlara hoş görünmek için takdim edilecek hediyeler bu hesaptan hariç idi. Bunlardan başka, her yirmi baş hayvandan bir baş, ve yirmi adet gümüş sikke alınıyordu. Bunları vermeyecek halde bulunan kimseler, vergisine mukabil evladının zapt edildiğini görüyorlardı. İşte bu mezalimle bu yerlerin ahalisi mahv ve perişan olmuştur. /205/

Tatarların Hülûgu’dan korkuları olmasa idi, yerleştikleri bu yerlerden ayrılmayacaklardı. Fakat emir gereğince, ileri gitmek icab ediyordu. Bundan dolayı Rumenlere karşı yürüdüler. Mukavemet edecek bir halde bulunmayan Sultan, “Alâiye” adasına⁸³ kaçtı. Tatarlar Bahr-ı Muhite⁸⁴ kadar uzanan bu arazide sakin bütün nüfusu kılıçtan geçirdiler. Bu sefere Ermenistan kralı “Hetum” dahi iştirak etti. Sonra, sefer esnasına refakatinde bulunduğu “Baçu/Baycu Noyan” kendisini büyük bir askeri kıta ile Kilikya’daki arazisine, Sis’e gönderdi. “Hetum” Baçu/Baycu Noyan’a takdim ettiği hediye ve maiyetine verdiği askeri kuvvetten dolayı “Hülagü” tarafından bir takdîr-nâme aldı. Cengaver olan “Hülagü” bütün kuvvetlerini toplayıp “Melâhda”nın bulunduğu Hatay’a doğru sarktı; ve askerleri kuvvetlerin senelerden beri muhasara altında bulundurduğu “Alamut”/ Alamouth mevkiini zapt edip bütün istikamlarını yıktırdı.

İsmaililerin prensi Alâeddin’in oğulları, pederlerini katlettikten sonra, Hülagü’nün yanına iltica etmişlerdi. “Hülagü” bu sefer bitince, ordusuna ve Tatar hâkimiyetindeki bütün milletlere, toplanıp “Bağdad” üzerine yürümelerini emretti. İranilerle Suriyeliler arasında kâin bulunmasından dolayı orta manasına gelen bu büyük “Bağdad” şehri şimdiye kadar Tatar istilasına uğramamıştı. Burasını başkent yapan halife (Hazret) Muhammed sülalesinden idi. Türklerin, Kürterin, İranilerin ve Elymeens’lerin sultanları gibi bütün Müslüman sultanlar, onun nüfuzunu tanıyorlardı. Onun dinini kabul eden sultanlar, kendisine anlaşmalardan başka itaat ve hürmet bağlarıyla bağlı idiler. “Batu” nun idaresine tabi’ yörelerdeki Koli, Balaka, Tota, Kada-Han⁸⁵ gibi en nüfuzlu reisler, hana olduğu kadar “Hülagü”ye de hürmet ve itaatle mütehasıs olduklarından bunun gösterdiği toplanma yerinde zamanında bulundular.

⁷⁹ “Mali” kelimesinin, Moğolca “mevaşi” manasına gelen “mal” dan alındığını ve daha sonra “mevaşi vergisi” olduğunu zannediyorum.

⁸⁰ B yazmasında: Khaph’ Schouri

⁸¹ B yazmasında: Üç torba

⁸² Metinde “beyaz ak” vardır ki, bana bir nevi “gümüş sikke” manasında göründü. İstanbul Ermenicesinde hala gümüş paraya bu suretle isim verildiği vaki’dir.

⁸³ Burada müverrih hata etmiştir. “Alaiye” ada değil, sahilde bir kaledir.

⁸⁴ Vaktiyle de yazmış olduğum vechile Ermeniler Akdeniz’e ve bilahare adalar deniziyle kuzeyi Suriye Sahillerindeki kısmına Bahr-ı Muhit adını verirler.

⁸⁵ B yazmasında: Tchadagh’an

Bağdad'ın Tahribi

34- Ermeni takvimine göre 707 senesinde [17 Kânûn-î sanî 1258-15 Kânûn-î sanî 1259 206

Cihan hâkimi olan büyük hükümdar “Mangu Han” sayısız bir ordu toplayıp güney doğu istikametinde pek uzaklarda sakin Nainkas⁸⁶ tesmiye olunan bir millet üzerine yürüdü. Çünkü pek cengaver olup bulunduğu mevkiinin sarplığına güvenen bu millet, diğer milletlerin verdiği haracı vermemek için “Mangu Han”a isyan ilan etmişti. Bu millet putperest idi. İhtiyar olan ebeveynlerin derilerini yüzyüyor ve et ve kemiklerini pişirerek yiyorlardı. Bunların kafataslarını altınla kaplayarak şarap kupası gibi kullanıyorlardı. Derilerini şarapla doldurup tulum gibi kullanıyorlardı. Yalnız evlad ve ahfad bu tulumdan şarap içebiliyor, ve atalarının cinsel organlarını emzik olarak kullanıyorlardı. Mangu Han, Nainca'lara hücum edip bunları daire-i iaata aldıktan sonra, memleketine avdetinde amansız bir hastalığa yakalanarak vefat etti. Kardeşi “Arık-Boğa/Arig-bouga” onun makamına geçti. Bu esnada ordu kumandanı olan “Hülagü” idaresi altında bulunan milletlerin hepsine, Taciklerin payitahtı olan “Bağdad” şehri üzerine yürümeleri emretti. Burada saltanat icra eden hükümdar, Türk, İran ve Kürd zulmesi gibi “Sultan” veya “melik” unvanını taşımayıp “halife” diye yad olunurdu. “Hülagü” Tatarlara tabii bütün milletlerin de iştirak ettiği büyük kuvvetlerle yürüdü. Bu iklimlerde kendisini his ettiren şiddetli sıcaklıklardan korumak için sonbahar ve kış mevsimini tercih etmişti.

Rumenlerin memleketlerini istila etmiş olan “Baçu/Baycu Noyan”a, Kıt'aatıyla derhal gelip “Bağdad”ın üzerinde mebni bulunduğu “Dicle” nehrini geçmesini emretti. Bundan maksadı, hiçbir kimsenin kayıklara binerek pek müstahkem bir mevki olan “Basra”ya ve sair yerlere kaçmasına imkan bırakmamak idi. Bu emir derhal infaz edildi. Tatarlar kayıklardan bir köprü kurdular; Nehrin bir sahilinden diğer sahiline kadar geçit mahallerini kancalarla ve tellerle techiz ettiler ki kimse yüzerek kurtulmasın, ve hücum hadisesi de hiçbir tarafa şayi olmasın.

O vakit “Bağdad”da bütün gurur ve nefsine güvenle saltanat süren halife “El-Musta'sım /207/ nehrini muhafaza edenlere karşı, sarayı ümerasından “Devadar”ın⁸⁷ kumandası altında olarak büyük bir ordu gönderdi. Bu ordu evvela Tatarları mağlub ve takriben üç bin neferini imha etti. “Devadar” akşam, korkusuzca ve aldırmayarak, içki ve eğlenceye daldı; ve halifeye gönderdiği haberde, düşmanlarını tepelediğini, ve sağ kalan cüz'i bir kısmını da ertesi günü imha edeceğini tebşir ediyordu. Fakat

⁸⁶ B yazmasında Ankas ve Moğollarca Nankias, Nankiad diye yad edilen bu memleket, “Setsen-Sanag sahife 210'da ve “Nüzhet-ül Kulub”da (Et. Quatremere'nin Reşid-üd-din tercümesinde, Reşidüddin'in hayatı 136-137, nota 155) “Nenkiyas” olarak yazılmıştır. Bu, “Manzi” yahud “Maçin” olup o devirde “Güneyi Çin” manasına gelen bir kelimedir.

⁸⁷ Bu, küçük “Devadar Mücahiddin Aybek” idi. Kendisi ve “Fethüddin” İbn-i Kurerr' ordugahlarını “Halvan” yolu üzerinde, “Ba'kuba” ve “Bacni” arasında te'sis etmiş idiler; Moğol pişdar kıtaatı üzerine ilerlediler. Dicle'nin batısından gelmekte olan bu kıtaata “Soğuncak/ Sougound Jak” kumanda ediyor idi. (Dossou, Moğollar Tarihi, 4, 5, cilt 3, sahife 230).

bu esnada hile ve fikr icad ile dolu olan Tatarlar geceyi hazırlanarak ve tepeden tırnağa kadar silahlanmakla geçirdiler. Taciklerin ordusunu kuşattılar Şehinşah'ın oğlu prens “Zakara” bu Tatarlar arasında bulunuyordu.

“Hülagü” aynı zamanda şafak sökerken Bağdad'ın muhasara etti. Her bir nefer, surun kendi hissesine isabet eden kısmının tahribatıyla mükellef idi. Ve hiçbir kimsenin firarına meydan verilmemesi için kesin tenbihlerde bulunulmuştu. Cesur Bröschd'ı bir miktar askerle halifenin nezdine göndererek bunu teslim olmaya ve gelip hanın huzurunda kendisini haraçgüzar ilan etmeye davet etti.

İlk “halife” yalanlar ve aşağılayıcı sözlerle peygamberin alemdarı ve Hakan'ül -bahr ve'l-berr ünvanını haiz olmakla iftihar ettiğini söyledi; ve: “sancak-ı şerif buradadır. Onu sallarsam siz hepiniz bütün dünya ile beraber mahv olursunuz. Sen bir köpek Türksün; neden sana boyun eğip haraç verecekmişim” dedi. “Hülagü” bu hakaretler karşısında hiddet etmedi, Halifeye yazdığı mektupta hiç azamet göstermedi. Yalnız “Allah yaptığını bilir” demekle iktifa etti. Ve surun yıkımını emretti. Mahsur kalanların dışarıya çıkarılmaması hususundaki emri de tamamen yerine getirildi. Şehir, asker ve asıl sakinleri ile dolu idi. Yedi gün surlarda nöbet beklediler, bu esnada ne ok atıldı; ne de kılıca el uzattılar. Yedinci günü müteakip, mahsur ahali barış talep etmek ve aman dilemek üzere “Hülagü”nün yanına gitti. “Hülagü” bunlara ilişilmemesini emretti. Bağdad'ın kapısından ahali akın akın çıkıyor, ve Serdar'ın yanına koşuyordu /208/ “Hülagü” bu halkı askerlerine taksim etti ve şehirden uzağa götürülerek orada başkaları sezmeden gizlice öldürülmelerini emretti. Böylece bunların hepsi imha edildi. Dördüncü günü bizzat halife “Musta'sım” iki oğlu ve saraydaki büyük memurlar dahi yanında olduğu halde, geldi. “Hülagü” ye ve Tatar reislerine takdim etmek için beraberinde gümüş, altın, azim miktarda mücevherat ve kıymetli elbise getirmişti. “Hülagü” ona, evvela derhal gelip arz-ı vücud edecek yerde geciktiğinden dolayı serzeniş etmekle beraber, hürmet ve ta'zimle muamele etti. Ve sonra dedi ki: “Sen Allah mısın, insan mısın ?” Halife, cevaben: “Ben Allah'ın kuluyum, bir insanım” dedi.” “Hülagü” sözüne devam etti: “Bana sövüp saymayı, köpek diye hitab eylemeği, ve bana yiyecek ve içecek bir şey vermemeyi sana Allah mı emretti? Öyle ise Allah'ın köpeği olan ben aç olduğumdan seni paralayacağım” dedi. Ve onu kendi eliyle öldürürken şu sözleri ilave etti: “Bu vazifeyi başkasına bırakmayıp seni kendi elimle öldürmekliğim, senin için bir şereftir” dedi. Musta'sım'ın oğullarından birini de kendi oğluna öldürttü. İkincisini de Dicle Nehri'ne attırdı.⁸⁸ (Halifeden bahisle) dedi ki: “Bir çok kanın dökülmesine bu adamın kibir ve azameti sebebiyet verdi. Gitsin, hesabını Allah'a

⁸⁸ Bu nehre atılmak meselesinde, Ermeni metinlerine ait bazı lisanî izahatta bulunan “Dölürce” diyor ki: Muhakkaktır ki halife “Mustaa'sım”ın ikinci oğlu “Ahmed” babasının ve büyük kardeşi “Abdurrahman” ın katlinden sonra, ertesini gün idam olunmuştu. “Dossan” da okunduğuna nazaran (4,5, c.3 s.243) “Mustasım” ve “Abdurrahman” torbaların içine bağlanarak atların ayakları altında öldürülmüşlerdi. Kiragos'un, “Ahmed” in katli hususunda “Hülagü” den naklen söylediği sözler, şu surette izah olunabilir ki, Moğol hükümdarı, ona tayin ettiği cezayı, büyük kardeşinin ve babasının cezalandırılma tarzlarına nisbetle daha hafif buluyordu.

versin. Bize gelince, biz bundan mes'ul olmayız.” Halife ve oğullarını müteakib şehir ileri gelenlerini öldürttü. Sonra da, surları muhafaza eden askerlerine, oradan inip ahaliyi en büyüğünden en küçüğüne kadar öldürmelerini emretti. Tatarlar, hasatçıların başakları orakla biçtikleri gibi, sayısız erkek, kadın, çocuk öldürdüler. Katliam kırk gün sürdü. Bu kasapların kolları insanları boğazlamaktan bitap düşünce geriye kalanların imhası için kendilerine ayrıca ücret verildi. Bu suretle herkes merhamet edilmeden kılıçtan geçirildi. “Hülagü”nün “Dokuz-Hatun” ismindeki ilk harem Hıristiyan /209/ olduğundan, Bağdad’da sakin Hıristiyan Nesturilerle öteki milletlere mensub diğer Hıristiyanların bu kıtalden masun kalmalarını talep etti. “Hülagü” bunların can ve mallarına tecavüz ettirmedi. Zengin olan ve yeryüzünde emsali bulunmayan bu ma'muranın ihtiva ettiği mücevherat, altın gümüş, inci kıymetli elbise ve saireyi askerine yağma ettirdi. “Hülagü” halifenin hazinelerini kendine sakladı. Bu hazineler o kadar dolu idi ki, üç bin deve yükü tuttu. At, katır ve merkeblerle nakledilenler de ayrıca bir yekûn teşkil ediyordu.

Hazinelerin yığılı bulunduğu diğer mağazalara, anbarlara gelince, “Hülagü” bunların kapılarını mühürletti. Ve muhafaza altında bulundurdu. Bunların hepsini kaldırtamazdı. Çünkü ganaim pek azim miktarda idi. Bu İsmaili şehri “Ebû Cafer” tarafından beş yüz on beş sene evvel te'sis edilmişti. (Ermeni takvimine göre 194 tarihinde; miladi 24 Mayıs 745-23 Mayıs 746). Ctesiphonun güneyunda Babil /Babylone şehriden takriben yedi günlük mesafede Dicle Nehrinin üstünde inşa edilmiş olan bu şehir, hâkimiyetini muhafaza ettiği müddetçe doymak bilmez bir sülûk gibi, bütün dünyanın kanını emdi. Fakat Ermeni takvimine göre 707 senesinde (miladi 16 Kânûn-ı sâni 1258-15 Kânûn-ı sâni 1259) tarihinde, bütün yuttuklarını iade etti. Yaptığı fenalıkların, döktüğü kanların cezasını vermekle Cenab-ı Hak gecikmedi. Taciklerin zalimane hakimiyetleri altı yüz kırk sene devam etti. “Bağdad” perhiz ayının ilk günü 20 “navesaret” bir pazartesi [4 Şubat] tarihinde zapt edildi. bu olayı bizzat gözleriyle gören ve kulakları ile işiten Brösch lakabıyla ma'ruf ve İsak-ın oğlu “Prens Hasan” hikaye etmiştir.⁸⁹

Martiropolis'in (Meyafarıkın) Harab Edilişi

35- “Bağdad” yağma edildikten sonra, baharın gelmesiyle “Hülagü” askerini toplayıp ikinci oğlu⁹⁰ “Çeyazmut”u /“Dchiasmouth” saray baş mabeyncisi “İlıkya Noyan” ın /210/ yanına katarak o havalıyı yağma ve tahrip için “Fırat” nehri civarlarına bir gezintiye gönderir gibi gönderdi. Bunlar “Martirler Şehri”, diğer tabirle “Meyafarıkın” yanından geçerken ahaliyi onları davet ve eğer kendilerini rahat bırakırlarsa Tatarlara inkıyad edeceklerini, asker ve haraç vereceklerini va'd ettiler.

⁸⁹ “Dölöriye” Bağdad’ın zapt tarihinden bahsederken, Ermeni takvimiyle miladi takvim arasındaki mutabakat hakkında bazı mütalaat yürüterek artık yılın 1258 senesine değil fakat 1256 senesine tesadüf ettiğini isbata çalışmış ve “Brosset”nin bu husustaki mütalaatını uzun uzun tenkit etmiştir (Mütercim).

⁹⁰ B manev yazmasında Dehiasmata, “Dossou” tarihinde Yschmouthdır.

Fakat bu şehrin tabii bulunduğu⁹¹ Adeli/ Adeliens sülalesine mensub sultan, ahalinin bu teklifine iştirak etmedi. Kendi askerini toplayıp Tatarları ta'kibe koyuldu; bir kaçını öldürdükten sonra, şehre tahassun ederek burasını tahkimle müdafaaya elverişli şekle soktu. Tatarlar burada muhasaraya kafi kuvvet bırakarak yollarına devam ettiler; "Mezopotamya"ya doğru giderek "Fırat" nehri civarına geldiler. Bir çok ganimet elde ettiler; sonra geri dönüp muhasara kıtaatını takviye ettiler.

"Hülagü" ye "Martiropolis" şehrinin mukavemetini bildirdiler. Bu prens "Çağatay" ismindeki generalin kumandasında ve Hıristiyan prensi Hasan'ın refakatinde azim kuvvetler gönderdi. Ve şehri her taraftan kuşatıp hiçbir kimsenin girip çıkmasına meydan verilmemesini emretti. Bu iki general geldiklerinde şehir şiddetle hücum ettiler.

Mancınıklar ve diğer muhasara aletleri yerleştirdiler. "Martiropolis" şehrinin ortasından geçen ırmağın mecrasını değiştirdiler. Buna rağmen müdafaaya daha inatçı bir biçimde oldu. Tatarlardan ve onlarla birlikte muharebe eden Hıristiyanlardan birçoğu öldü. İki seneden fazla süren bu muhasara neticesinde kıtlık bütün şiddetiyle kendini gösterdi. Halk, açlıktan, her türlü hayvanatı yemeğe, sonraları insan eti yemeğe mecbur oldu. Eti yenecek aciz ve zayıf kimselerde kalmayınca, baba oğlu, ana kızı paralamaya, dost dostunu yemeğe başladı. Her türlü insanı şefkat hisleri ortadan kalktı. Bu sıkıntı esnasında bir librelik insan eti 78 tahezan /Tah'egans'a (dekehan)⁹² satılırdı. Gitgide bu dahi bulunmaz oldu.

Bu müthiş kaht yalnız şehrin içinde değil, fakat civar menatığın bir çoğunda da hükmünü icra ediyordu. Çünkü, Tatarlar, askerlerini bunlara besletmek için, her türlü cebr ve tazyikten./211/ geri durmuyorlardı. O sene kış pek şiddetli olduğundan her tarafı kar kaplamış, birçok kimseler soğuktan helak olmuştu. Doğal olarak müstahkem olan Sasen /Saçoun⁹³ memleketi de prens "Satun/ Satoun" un tavassutuyla teslim olmuştu. "Hülagü"nün bu cengaver, Prense pek ziyade teveccühü vardı. Hatta onu yüksek makamlara çıkarmakla kalmayıp Saçoun sancağını da ona bahş etmişti. Fakat bilahare Tatarlar ahdlerini bozarak buranın ahalisini de katliam ettiler. Kaht "Martiropolis" halkını tamamen imha ettikten sonra, Tatarlar oraya girdiler; ve açlıktan bitab buldukları zavallıları da öldürdüler. Sultan ile kardeşini sağ olarak "Hülagü" nün yanına getirdiler. "Hülagü", dökülen bu kadar kanın sebebi olduklarından dolayı, ikisini de boğazlattı. Şehir dahilinde ki kiliselerle sair mukaddesat tahrip ve yağmadan masun kaldı. "Martiropolis" Ermeni takvimine nazaran (709) da (16 Kânûn-i sâni 1260-14 Kânûn-i sanî 1261) de zapt olundu.

⁹¹ Selaheddin'in kardeşi, Melik-ül-Adel'in yiğeni, Melik-ül-Muzaffer Şehbeddin Gazi'nin oğlu "Eyyubiler" hanedanına mensub "Melik-ül Kamil Nasreddin Muhammed"

⁹² Takriben Arapların dinarına mukabildir. (Dölöriye, Ermeni Kronolojisine Ait Tedkikler, c. 1, bahs 2, not 216).

⁹³ Halep, o vakit, Salahaddin'in sülalesinden gelen Mazzam Turanşah'ın kumandasında idi. Bu şehir, Şam ve hemen bütün Suriye'yi yed-i hükmünde tutan Eyyubiler'den Melikunnasr Salahaddin Yusuf'un hâkimiyeti altında idi.

Mezopotamya Ve Coeel'esyrie'de Meydana Gelen Olaylar

36- Büyük "Hülagü" yeniden askerini topladı; Suriye'ye doğru, "Haleb, Şam, Havran, Amed, Urfa" üzerine yürüdü. Haleb'in muhasarasını bizzat kendisi idare etti. Kudüs fatihi "Yusuf Selahaddin Eyyubi"⁹⁴ sülalesinden olan beldenin hâkimi, teslim teklifini red ederek mukavemete hazırlandı, bu esnada "Hülagü" Haleb'i bir baştan bir başa kuşattı. Birkaç gün zarfında cebren zapt etti. Tatarlar ahaliyi katliama başlayınca, kalede saklanan sultan ile maiyeti itaatlerini arz ederek "Hülagü" nün gazabını teskine çalıştılar. "Hülagü" katliamı durdurdu. Şehir halkı teslim olarak haraç vermeye razı oldu. "Hülagü" bunu üzerine Şam'a doğru ilerledi. Ahali bir çok kıymetli hediyelerle karşılamaya çıktılar. Tatar prensi bunları hüsnü kabul etti ve kendi kanun ve nizamına tâbi kıldı. "Humus, Hama" ve daha bir çok mevkiyi zapt etti. "Mardin"e asker gönderdi /212/ Müstahkem bir mevki olduğundan burası güçlülükle zapt edildi. birçok günlerden sonra, Tatarlar, yolcuların başına bela kesilen, çapulculardan mürekkebe bir çeteyi imha ettiler. Dijagh'ari veya Gh'adjari adlanan ve aslen Türk olan bu eşkıya, çok miktarda ve tamamen müstakil idiler, sık ormanlar içinden sarp mevkiilerde saklanıp yaşıyorlardı. Her taraftan taplanmış bu güruh, bilhassa hristiyanlara musallat oluyordu. Tatarlar bunlardan birçoğunu öldürdüler; daha ziyadesini de esir ettiler. "Hülagü" o havalıyı muhafaza için yirmi bin nefer bırakıp kışı Hemian ovasında geçirmek üzere oradan hareket etti. Bu esnada Mısır Sultanı "Kotuz/ Kotouz" büyük bir ordu ile "Hülagü" nün bıraktığı muhafaza kuvvetlerine karşı hücum etti. Bu kıt'aya, yüksek rutbeli bir zabıt olan Hristiyan dinine salık ve Naiman milletine mensub "Kit-Boğa /Kıth-Bouga" kumanda ediyordu.

Kahramanca çarpıştıysa da, Mısırlılar sayıca pek üstün olduğundan mağlub, ve ma'iyetiyle beraber maktül düştü. Bu hareket Thaber dağının eteğinde cereyan etti. "Kit-Boğa" ile harbe iştirak eden bir çok Ermeni ve Gürcü askerleri de bu arada mahv oldu. Bu hezimet Ermeni takvimine göre "709" da (16 Kanun-i sani 1260-14 Kanun-i sani 1261) de meydana geldi.

Dinerler Prensi Celâl'in Vefatı

37- Tatarların tabiiyetinde saltanat cra eden "Laşa"/ Lascha'nın oğlu Gürcistan kralı "Davit", teb'asından gerek büyüğüne gerek küçüğüne takatlerinin üstünde vergi toplamak için yapılan gayri kabil tahammül her türlü mezalim ve doğru yoldan sapma ve yolsuzluktan usandı. Taç ve tahtını ve bütün varını yoğunu terk ederek, memleketi olan "Devkis" şehrinde çıkıp "Suanet" in geçilmesi zor dağlık kısmına İç "Abhazistan" a kaçtı. Mülhakatın senyörleri de ona refakat ediyordu. Çünkü, sülük gibi kanmak bilmeyen Tatarların istemekten geri durmadıkları para ve saireyi tedarik için elde avuçta ne varsa kamilen sattıkları, memleketlerini rehin verdikleri ettikleri halde, bunların hırs ve açgözlülüğünü tatmin mümkün olmadığını görek

⁹⁴ Sanaçoğun'un amiyane şeklidir. Ermeni Mezopotamya'sının kuzeyinde "Ağaçlık" eyaletinde dağlık bir sancaktır.

kralları gibi terk-i dar ü diyara mecbur kalmışlardı. Kral ne karısı kraliçe “Gonca”yı ne de yeni doğmuş olan oğlu “Dimitri” yi yanında götürmedi. Yalnız, büyük oğlu “Corci” beraberinde bulunuyordu. Bu esnada büyük vali “Argun” kralı ele geçirmek için azim kuvvetlerle takibe koyuldu. O’na yetişemeyince /213/ “Gürcistan”a girip birçok vilayetleri istila, ahalisini kısmen katl, kısmen esir etti. Pek meşhur olan ve Gürcü krallarının medfenlerini ihtiva eden Gelath kilise ve manastırını kökünden yıktı. Katolikos’un eyletiği yer olan “Adzgor”/ Adzgh’or şehri de aynı akıbete uğradı.⁹⁵ Fakat bir alay Gürcü süvarisi ansızın zuhur edip Argun’un birçok askerini imha etti. Dörtüyz kişiden mürekkebe olan bu Gürcüler salimen yerlerine döndüler. Bu hezimetten gözü yılan“Argun”artık Gürcüleri takib etmek cesaretini gösteremedi; “Hülagü” nün yanına avdet etti. Ve zihninde bir şeytanet kurarak, daha mükellef oldukları vergileri vermedikleri bahanesiyle, Gürcistan kraliçesi “Gonca” ile kızını, büyük prens Şehinşahı,“Katşen” senyörü “Celâl Hasan”ı ve daha birçoklarını habse tıktı. Bunlar, ancak azim mebalığ vererek canlarını kurtarabildiler.

En ziyade işkence çeken, dindar faziltekâr “Prens Celâl” oldu. “Argun” kendisinden gücünün üstünde paralar istedi. Boynuna ve ayaklarına zincir taktırdı. Buna böyle muamele etmesinin sebebi, Celâl’in Hıristiyan ve dindar olması idi. Bütün Müslümanlar onun aleyhinde idi; ve : “Bu, bizim dinimizin, kanunumuzun en büyük düşmanıdır.” diyerek, öldürülmesi için Argun’u teşvik ediyorlardı.“Argun” zaten Müslüman olduğundan bu teşviklere kapıldı. Celâl’i Kazvin’e sevk etti. Tatarların sabık kumandanı “Çarmağan” ın oğlu “Bera Noyan”ın zevcesi olan Celâl’in kızı Rouzouk’an gidip “Hülagü” nün karısı “Dokuz Hatun”u buldu; ve pederini Argun’un elinden kurtarmasını rica etti. Bu alçak vali bu teşebbüsü haber alarak derhal cellatlar gönderip bu zavallıyı, dini sağlamlığı ile adeta azizler mertebesini bulan Celâl’i öldürttü.Organlarını ayrı ayrı parçalara ayırdılar. Bütün ömrünce ilahi emirlere son derece riayet eden bu dindar kral, böylece, birçok şehitlerin akibetine uğradı. Bu olay Ermeni Takvimine göre “710” da (Miladi 15 Kânûn-ı sâni 1261-14 Kânûn-ı sâni 1262) de oldu. Oğlu “Atabek” adamlarını gönderip, gizlice, babasının parçalanmış cesedini /214/ bulunduğu bir susuz sahrıncıdan çıkarttı; ve Kantzaçar manastırına dini merasim ile gömdürdü.⁹⁶

“Atabek” Hülagü ve Argun’un izin vermeleriyle babasının makamına varis oldu. Bu da babası gibi dindar, mütevazi bir prens idi. Şehinşah’ın oğlu “Prens Zakare” aleyhinde iftira dolu ihbarlarda bulunulduğundan, “Hülagü” bu prensi de idam ettirdi. Bu sene zarfında Ağvanlar Katolikosu “Senyör Narses” yirmi yedi sene bu makamı işgal ettikten sonra vefat etti. Yerine, henüz pek genç bulunan Senyör “Etyen /Etienne” geçti.

⁹⁵ Samtzkhe -‘nin şehri ve kalesi olan Adzghor, Metkour, Le Gour, yahud Gyrus nehri sahilindedir. Şehrin ileri gelenleri ve büyükleri olan İslâmlarla, meskel tacirleri Ermeniler ve Yahudilerle meskündür.

⁹⁶ Kiragos” burada Celâl’in kutsal içyüzünü göstermek üzere onun bir kerametini nakl ediyorsa da, tarih bakımından bir önemi olmadığından terk ettik. [Mütercim]

Prens Şehinşah Ve Oğlu Zakara'nın Vefatları

38- Büyük prens “Şehinşah” emaretini oğlu “Zakara” ya vermişti. Müteadid oğulları vardı. Zakara, Avak, Sarkis ve İvane “Şehinşah” umur dahilîyesini idare ederken “Zakara” Tatar ordusunda hizmet ediyordu. Cesareti ve fedakarlığı sayesinde “Hülagü” nün ve vali Argun’un teveccühlerini kazanmıştı. “Argun” külliyetli bir ordu ile Gürcistan’da bulunurken “Zakara” da maiyyetinde idi. Bu prens, Argun’dan gizli olarak, kayınpederi “Oukhthik⁹⁷ prensi “Sarkis” in nezdinde bulunan zevcesini görmeye gitti.”Sarkis” ise Gürcistan kralı “David”in isyan hareketine iştirak ediyordu. “Argun” “Zakara” nın Tatarlara hiyanet eden kayınpederini ziyaret ettiğini haber alınca olaydan “Hülagü”yü haberdar etti. “Hülagü” “Zakara”nın zincirbend olarak yanına getirilmesi emretti. Adı geçeni huzuruna çıkarıp, her bir uzvunu bir ata bağlayarak idam ettiler. Cesedinin parçalarını köpeklere attılar. Zakara’nın babası “Şehinşah” oğlunun bu akıbetini öğrenince derin bir karamsarlığa düşerek öldü.

Hülagü Ve Berke Arasında Müthiş Muharebe

39- Doğu ve güneyi işgal eden nüfuzlu ve büyük generaller Mangu Han’ın akrabası idiler. 215 Han, Nainkos⁹⁸larla muharebeden sonra vefat etti. İki kardeşi “Arık-Boğa” ile “Kubılay” harb ettiler; Kubılay rakibinin ordusuna mağlub ve onu memleket haricine firara mecbur ettikten sonra tahta çıktı. Onların ve Mangu Han’ın da kardeşi bulunan Hülagü “Kubılay”a yardımcı oldu. Kuzeyde kumanda eden “Berke/Bereke” akrabasından diğer birisiyle “Arık-Boğa” yı iltizam etti. Cengiz Han’ın büyük oğlu “Çağatay”ın oğlu Algû/Alghou “Berke” ile düşmanlık halinde idi; çünkü vaktiyle bunun teşvikiyle Mangu Han “Algû”nun ailesini imha etmişti. Güneydan Derbent Kapısı’ndan geçerek imdada geleceğini Hülagü’ye arz etti. Bu esnada “Hülagü” nün nezdinde “Batu” ve “Berke” nin memleketlerinden gelmiş olan “Koli,Balaka, Tatar, Meğlan, Kata-Han” ve birçokları gibi kendi rütbesine eşdeğer en nüfuzlu Tatar prensleri bulunuyordu.

Hülagü, ihtiyari çocuğu dahil olduğu halde bunların çoğunu maiyetleriyle beraber kılıçtan geçirdi. Çoluk çocuğunu ve bütün memleketi bırakıp kaçmaya muvaffak olan bazıları “Berke” nin ve sair akrabalarının yanına iltica ettiler. Bu vukuattan haberdar olan “Berke”, Hülagü tarafından imha edilenlerin intikamını almak için külliyetli miktarda kuvvet topladı. Hülagü dahi sayıca ondan pek aşağı kalmayan askerini⁹⁹ toplayıp üç kola ayırdı.; birinci kolu “Abaka” nın oğluna bıraktı.

⁹⁷ Daik eyaletinin bir sancağıdır. Vaktiyle burasını David Kuropalot (Curopalote) vasiyatnâme ile İmparator Bazil/Basil terk etmişti.

⁹⁸ B yazmasında Neukrank.

⁹⁹ “Marko Polo” o vakit harb meydanında hazır bulunan pederi Nikola Polo ile amcası Marco Polo’dan naklen bu orduların miktarını bildirir; ve bu Venedikli seyyahların bizzat “Berke”nin ağzından şu sözleri işittiklerini naklen yazar: “Biliyoruz ki onların üç yüz bin atlı muharibleri var. Halbuki bizim onlardan daha muharib üç yüz elli bin askerimiz var” (Coğrafya Cem’iyyeti Neşriyatı, s. 222, 276).

Ve bunun yanına vali Argun'u katarak "Alg"ya yardım etmek üzere Horasan'a gönderdi. İkinci kolu "Alanlar" Kapısı'na [Daryal Geçidi]ne yerleştirdi. Geriye kalan askeri de kendisi yanına alıp Derbent kapısını geçti. Çünkü orada iki geçit vardı. Biri "Alanlar" tarafında diğeri de "Derbent" de Berke'nin arazisini tahrip ederek Etil /Ethil nehrine kadar ilerledi. Birçok ırmakların karışmasıyla gittikçe büyüyen deniz gibi akan bu derin ve geniş nehir "Bahr-ı Hazar"a dökülür. "Berke" gelip cesaretle karşısına dikildi. Nehrin sahilinde savaşa giriştiler. Her iki tarafta müthiş bir kanlı savaş meydana geldi; bilhassa "Hülagü"nn ordusu soğuktan donarak çok zayıf verdi. Bir /216/ çoğ nehre atıldı. Hülagü ordusu Derbent Kapısı'nda ricat etti. Bu esnada Schirenoun ismindeki en cesur bir generali-ki, sabık Tatarların reisi "Çarmağan" ın oğlu idi-kıtasıyla beraber "Berke" ye karşı koydu ve onu ricata mecbur etti. Firariler de kendisine katılarak ordusunu takviye ettiler. Bu suretle yavaş yavaş ve düzenli olarak geriledi. Derbent Kapısı'nı geçti. Oraya bir miktar muhafaza kuvveti bırakıldı. Tatarlar Mugan ovasındaki kışlık karargahına avdet ettiler. Böylece her iki taraf birbirleriyle beş sene savaştılar. Ermeni takvimine göre 710 senesinden 715 senesine kadar (15 Kânûn-ı sâni 1261-14 Kânûn-ı sâni 1262) den (14 Kânûn-ı sâni 1266-13 Kânûn-ı sâni 1267) ye

Her sene kış esnasında askerlerini toplayarak harb ederlerdi. Çünkü sıcakların şiddetli ve nehirlerin taşması hasebiyle yaz mevsiminde muharebe etmek mümkün değildi. Bu devirde "Hülagü" Garni ovasında birçok nüfusu içine alabilecek bir Şehir kurmaya teşebbüs etti. O sırada tebdil-i hava etmek üzere kendisine inşa ettirdiğ bu evleri ve sarayları için lazım gelen çok miktardaki malzemenin angarya uslyle nakli külfetini hakimiyeti altındaki milletlere yükledi. İnsanlar, hayvanlar bu meşakkatli işe katlanmak mecburiyetinde idiler. Nakliyata nezaret eden işbaşılar, vaktiyle firavunun Beni İsrail'e reva gördüğü zulüm ve yolsuzluktan daha çoğnu merhamet göstermeden yapıyorlardı. Yüz çift öküzün yerinden kımıldatamayacağ büyük ağaç kütüklerinin nakli icap ediyordu. Diğeri taraftan yollar hem bozuk, hem de gidilecek mesafede pek uzun idi; ve ekseriya dağ ve dereleri aşmak gerektiğinden bu işte birçok zorluklara rastlanıyordu. Zavallı insanlar, hayvanlar bu meşakkatlere tahammül edemeyip helak oluyordu. "Hülagü" mabutları için büyük ibadethaneler inşa ettirdi. Her taraftan taş, tahta ve boya işlerini yapacak ustalar getirtti. Atları, develeri, keçeden yapılmış mabutları konuşturanlar ve büyücülükle meşgul olan sihirbazların tamamı rahip idiler. Bunların başı tıraşlı ve göğüslerinden ilikli sarı mantoları vardı. Bütün eşyaya taparlardı. Fakat başlıca taptıkları "Sakya-Moni" ve "Maytereya" ismindeki iki mabut idi. Kendisini la-yemut (ebedi) bir hale getireceklerini söyleyip "Hülagü" y aldattılar. Bu prens onların sözü ile yola çıkar, bekler, eğleşir veya ata binerdi. Ve!hasıl bütün hareket ve duruşunu onların arzusuna tevfiķ ederdi. Onların reisi huzurunda günde birkaç defalar secde /217/ ederdi. Put hanelerde takdis edilmiş olan yemekler yerdi. Bu rahiplere karşı herkesten ziyade hürmetle muamele ederdi; ve ibadethanelere ihsanlarını esirgemezdi. Hıristiyan olan ilk haremi "Dokuz-Hatun" bu hareketten dolayı kendisini çeşitli defalar uyararak bu sihirbazlardan yüz çevirmesini tavsiye etti ise de muvaffak olamadı. Zht ve takva sahibi olan ve kadın Hıristiyanların hamisi ve güvendikleri birisiydi.

Ermeni takvimine göre 714 senesinde (yani 14 Kânûn-î sanî 1265-13 Kânûn-î sanî 1266) tarihinde gökyüzünde dikkate değer bir hadise zuhur etti: Kuzeyden doğu doğru bir yıldız görüldü; ileriye güney doğru sütun şeklinde ışık şuaları salıveriyordu. Yıldız aslında küçüktü ; hızlı hareket ediyordu.; Bir ay gözüktükten sonra tamamen yok oldu. zaman zaman gözükken ve batıdan kuzeye doğru giden kuyruklu yıldızlara benzemiyordu. Pek uzaklara giden ışıklar salıveriyordu. Bu ışınlar günden güne sıkışarak nihayet sönüyordu. Bu sıralarda “Hülagü” ve karısı “Dokuz-Hatun” vefat ettiler.“Hülagü” nün oğlu“Abaka” pederinin yerine geçti. (Ermeni takvimine göre 714 tarihinde). Bu genç prens, Rumenler İmparatorunun kızı Despina Hatun ile evlendi. Bu prenses gelirken, kendisine Antakya Patriği ve birçok piskoposlar refakat ediyordu. “Abaka” yı vaftiz ettikten sonra “Despina” Hatun ile evlendiler. “Abaka” kuvvetli bir ordu toplayarak “Berke” ye karşı yürüdü. “Berke” nin askerleri de Derbent Kapısı’ndan geçerek “Kür” nehri kenarında yerleştiler. Her biri nehrin bir sahilini işgal eden rakip ordular, büyük duvarlar ve siperlerle karşılıklı vaziyet olarak mevkilerini tahkim ettiler.¹⁰⁰

¹⁰⁰ En mufassal olan “A” ve “B” yazmalarında hikaye burada birdenbire bitiyor. Eserine devamdan kendisini men’ eden sebebi müellif bize bildirmiyor; Fakat, kaynakları muhtelif olan bu iki el yazması aynı kelime ile bittiğinden, Ermeni müverrihinin eserini tamam olarak nakl ettiğine hükmedebiliriz. Mamafih günün birinde daha mükemmel bir nüshaya tesadüf olunamayacağını da kat’i bir suret de iddia edemem.